

Mälestuskalm Robert Krusbachi
mahalaskmise kohal — kauba-
hoovis.

1
9
0
5

JÄRVAMAA

I

J. PARI KIRJASTUS, TAPAL, 1933

1905
Bibliotēca
1933.0102
JÄRVAMAAL

I

TAPA, LEHTSE JA AMBLA

TOIMETANUD:
OSKAR JOOST JA EDGAR LAGEDA

Illustreerinud
Kunstnik Fr. KRUUSMANN

39706

J. PARI KIRJASTUS * TAPAL, 1933

2

156399

Trükikoda „Estotrükk“ Tallinn, Suur Karja 8.

A-8599 i 1430756

OSKAR JOOST & EDGAR LAGEBA

Kunstler F. KRUMMANN

1935

J. PARI KIRJASTUS • TAPAL 1933

Saateks.

*„Teie piina pigistused,
teie mure muljutused —
kostku meile kustumata.“*

Ligi kolm aastakümnet on möödunud ajast, mil Maarjamaa elas üle rasket katsumisaega. Vene valitsuse poliitilised väärsammud ja meie maa valitseva kihi — mõisnike — vältavad survepropagandad, osutused kannatuste kulminatsioonipunktil — 1905 a. — mõjuvaiks tegureiks, miks Eesti talupoeg, tööline ja mõisamoonaikas ärkas oma sennisest lootusetusemast seisukorrat ja kollektiivselt hakkasid nõudma tsaar Nikolai II 17. okt. 1905 a. manifestis töötatud soodustuste elluviimist. Et aga talupoeg kui kaitsetu olend, kellegilt oma eesõiguste kaitsmist ei leidnud, siis kõik katsed vabaduse saavutamiseks luhtusid kõige karmimalt: neid süüdistati mõisnike ja kirikhärrade ideedega mitteühtekuuluvaiks, ärandjaiks ning pidid tavaliselt oma „süüteo“ lunastama surmaga.

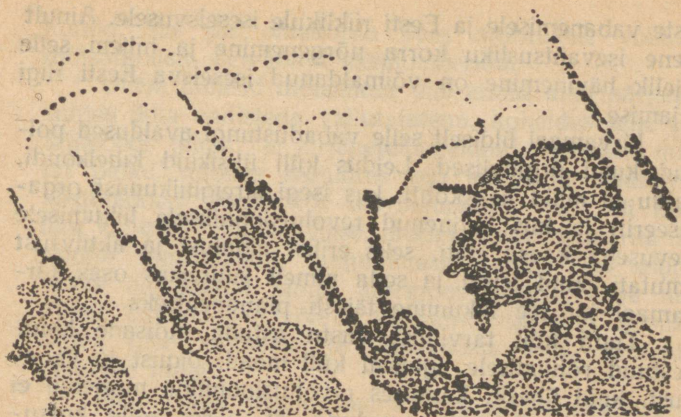
Neid heitlusi, vägivallategusid ja veriseid sündmusi tahab käesolev raamat maakondade viisi kroonikalisel kujul restaureerida, kuna pikk aastate vahemaa juba püüab unustushõlma matta ometi ajalooliselt nii tähtsaid tolleaja sündmusdetalle. Ja et süütute veri, mis ohverdati vabadusaltarile, lohutamatuult, janunevalt ihkab tõe ja õiguse järele, siis meie meeeldi ei taha hääbuda lasta neid kurbi hetki, milliseid üle elasid meie vahvad, aatelised isamaa pojad.

Olgu käesolev raamat tõeliseks, võltsimatuks peeg-
liks ja valusaks meeletuletuseks neile, kes tollal vas-
tassuunaliselt, s. t. mõisnike huvides sõandasid käe tõsta
süütule, õigusttaotlevale kaasaegsele.

Kõik arhiivandmed, millised oleme käesolevas bro-
šüüris fikseerinud, on hoolikalt kontrollitud ja täienda-
tud vastavalt mitmete toleaeagsete silmapaistvamafe
tegelaste isiklikkude mälestustega.

„1905“ toimetus loeb oma meeldivaks kohuseks tä-
nada siinkohal kõiki neid, kes salgamatu innukuse ja
häätahtliku suhtumisega on abistanud töö kokkusead-
mist ja väljaandmist.

Toimetajad.

Järvamaa üldolukord.

Kui tule ja verega külvati esimest vabadusseemet.

Aeg, mil suure Venemaa rahvad tõtsid võimsalt häält, nõudes vabanemist olukorrast, kuhu neid surunud oli sajandite kestel tsaari isevalitsuslik kord, oli nimelt suureks rahvaste vabadustungi avalduseajaks ja hilisema Vene revolutsiooni sünniajaks.

Kui linnast linna ja maakonnast maakonda veerev rahutuslaine kõikuma pani tsaari troonialused, siis hoolimata sellest, et see esimeste võitlushoopide kaja peagi kutsuma pidi — võimule pääsnud reaktsiooni raskete müüride vahel, suudeti neid tsaari troonialuseid ometi püsivamaks ajaks nõrgestada, nii et 1917 a. märksa kergemaks osutus suure Venemaa rahvastel tsaari isevalitsusliku korra alt vabanemine.

Kuna 1905 a. nimetada võib Vene revolutsiooni sünniajaks, selleaegseid vabadustungi avaldusi rahvaste hilisema vabanemise eelsammuks, siis meie omakorda võime nimetada seda aastat täie õigusega aluseks eest-

laste vabanemisele ja Eesti riiklikule iseseisvusele. Ainult Vene isevalitsusliku korra nõrgenemine ja hiljem selle täielik hävinemine on võimaldanud iseseisva Eesti riigi rajamise.

Järvamaal üldiselt selle vabadustungi avaldused polnud kuigi ürgjõulised. Lejdus küll üksikuid kihelkondi, valdu ja muid keskkohti, kus isegi streigiliikumist organiseeriti ja kus levinenud revolutsioonilisele liikumisele elevusega kaasa elati, seks erilist algatust ja aktiivsust ilmutati, kuid teisel ja seda nimelt suuremas osas Järvamaal jäi see liikumine täiesti pinnapealseks.

Tunti küll tarvidust vastu astuda mõisade kaua kestnud rõhumisele, igatseti küll maad, õigust ja vabadust, kuid üheski keskuses revolutsiooniline meeleolu ei suutnud nii sügavale juurduda, et oleks esile kutsunud loomukujulisi vihaavaldusi, et mõisatöölisi ja talupoegi viinud oleks sellele veendumusele, et oma seisukorra parandamiseks ainult kõige pealt enesele peab lootma. Siin oodati rohkem väljastpoolt olukorra parandajaid, jäädes ise passiivseiks pealtvaatajaiks.

Ses passiivsuses peitubki põhjus, miks nurjus katse vabastada suurmaapidajate — mõisnike ülevõimu ja meelevalla alt.

Oli ju Järvamaal, nagu mujalgi, talurahva olukord võrdlemisi raskekujuline. Üldse esitas maa majanduslik olukord teravaid kontraste. Ühel pool Balti suurmaapidamised rikaste lossidega, suurmaapidajatele enesetele kuuluvate kõiksugu eesõigustega ja soodustusega, teisel pool eestlaste väikesed maalapid, hulga maatahvaga ja viimaste kindlustamata tulevikuga. Kuna Järvamaal aadli, nimelt mõisnike käes oli 1905 a. üldiselt umbes 75 prots. kogu maast, siis ülejäänud, kaugelt väiksema maa-alaga, pidid leppima ja toime tulema talupojad, eriti aga maaproletariaat, kelle arv oli aga märksa suurem suuri maa-alasid oma käes pidavate mõisnike arvust.

Arusaadav, et selle tõttu valitses teravakujuline maa-puudus ja ühes seega ka tööpuudus. Oldi õnnelikud kui isegi näljapalga eest mõisa moonameheks saadi, sest tööjõu pakkumine oli ju selle nõudmisest tunduvalt suurem. Et maksetavast palgast isegi äraelamiseks ei jat-

kunud, siis see omakorda avas mõisnikele võimaluse mõisatöölise perekondi eksploateerida.

Üldse pidasid mõisnikud ülal endid maa pärjrahva suhtes ikka endistena vallutajatena, koheldes selle tõttu talupoegi julmilt ja orjaperemehekult, makstes madalat palka, nõudes seejuures aga kurnavat orjatööd ja alandlikkust. Aadli kui suurmaapidaja käes oli kohaliku valitsuse, omavalitsuse, maksustamise, pastorite määramise (patronaadi), jahipidamise õigusi, siis talupoja osaks oli jäänud ainult ärarippuv seisukord ja mõisnikult ostetud maavõlad, kusjuures sarnane seisukord sageli otse lootuseta ja tulevikuta näis, vaatamata pinevale tööle.

Ilma erilise tagakiusamiseta ja alalise peksuta võis elada vast ainult see osa talupoegist ja mõisatöölisest, kes hoolimata oma viletsast elamistingimusest ei püüdnudki tõsta oma äärmiselt madalal tasemel seisvat klassiteadvust, kes üldse rõhku ei pannud mingisugusele iseteadvusele ja täielikult rahul olid mõisniku julma käitumisega kui paratamatusega.

Kuigi sarnase koeraeluga ja orjatööga leppida võisid ja suutsid vast ainult juba alaväärtuslikkudeks muutunud ja täieliku klassiteadvuse kaotanud mõisatöölised, ei suutnud siiski 1905 a. revolutsioonilise liikumise välised mõjutused teisigi mõisatöölisi ja talupoegi eriliselt kaasa kiskuda, aktiivseiks ja algatusvõimeliseiks muuta.

Ainult üksikuis kohis, nagu Koeru ja Peetri kihelkonnis, nõuti suurmaapidajailt kategooriliselt kõrgemat palka ja paremaid elamistingimusi, ning kui neid nõudmisi ei täidetud, korraldati isegi tööseisakuid või streike, nagu viljaseemendamise ajal 1905 a. kevadel. Suurem osa jäi aga rahule kui palganõudmise suhtes ainult osaliselt vastu tuldi ja lepitati ka sellega kui palka üldse ei kõrgendatud ja elamistingimusi vähemalgi määral ei parandatud.

Veelgi passiivsemaiks osutusid 1905 a. liikumisest osavõtnud talupojad — taluomanike näol. Sellest esimesest revolutsioonilisest liikumisest hoidusid nad alul täiesti kõrvale. Nende seisukord võis ju küll näida ja tunduda kergemana ja paremana kui äärmises viletsuses

elava, madalat palka saava ja julma kohtlemise osaliseks olevate mõisatööliste elujärg, sest et neil oli vähemalt oma maalapp, mis omandatud kas ostmise või rentimise teel.

Tegelikult ei olnud aga siiski ka nendegi seisukord kuigi parem. Rentnikkudel tuli kanda igasuguseid kohustusi, sageli otse ülejõu käivaid, kuna pärisperemeestel, eriti ärksamail ja arenenumail võidelda tuli alaliselt üldise mõisnike poolt avaldatava survega. Iga ärksam ja agaram peremees oli mõisniku vihaaluseks, temal tuli kannatada tagakiusamisi ja protsesse. Peale selle tuli pärisperemeestel tasuda veel talukoh-tade ostmisel osaks langenud mõisnike võlgasid. Seda mõisate võlakoormatust laiendati taludele isegi veel peale talude ostmist.

Kuid hoolimata rõhuvast survest ja vanast korrast, mille all üldiselt kannatati, ei suutnud üldiselt siiski taluomanikesse juurduda teadvus, et seda rõhuvat survet ja vana korda just enestel tuleb katsuda kõrvale lükata ja ära heita. On ju Eesti talupoeg olnud harilikult ikka umbusklik ja oma avaldusis pinnapealne, keda liikuma panna ei saa nii kergesti.

Kui viimaks siiski ka talupojad oma uuendusmeelsust ja olukorra parandamise tahet aktiivsemal viisil ilmutasid ja avaldasid, siis peaaegselt Tallinna ja Tartu koosolekute kui ka kohalikkude koosolekute otsustes ja duumale saadetud märgukirjes.

Kuigi järvalased ise 1905 a. mingisugust erilist aktiivsust ei ilmutanud, ei vastuhakkamiste, mõisate lõhkumiste, purustamiste ega ka muude mässuliste ja riigivastaste avalduste näol, rändasid aga siiski ka Järva maal karistussalgad mõisast mõisa, külast külla ja talust talu arreteerides kohalike mõisnike näpunäidetele tollaegses avalikus elus ja tegevuses enam silmapaistvamaid tegelasi. Nii arreteeriti kooliõpetajaid, vallasekretäre, vallavanemaid, nende abisid, ärksamaid ja uuendusmeelseid taluperemehi, üldse kõiki, kes kuidagi kohalike mõisnike viha ja meelepaha enestele olid tõmmanud. Kõiki süüdistati muidugi riigivastases kihutustöös või mässamises, määrates siis ka vastava karistuse — surmanuhtluse.

Ja kui inimestel sageli muud süüd polnudki kui salaküttimise harrastamine mõisametsades, või jällegi isiklikult vastollu sattumine mõisnikuga, siis oli sellest küllaldaselt, et inimest poliitilise süüdlasena mahalaskmiseks seina ääre seada või jälle peksusurma saata. Isegi väiksemaid kelme ja lihtsalt logelejaid, kel poliitikat ja revolutsioonist üldse aimugi ja ettekujutust polnud, surmati mässajaina.

Ja õieti kõige õudsemaks ajajärguks osutubki karistussalkade tegutsemise aeg. Nagu raudrulliga üle maa liikudes hävitati elusid, külvati surma, pandi toime vägivaldategusid — kõik õnnetu ja ilmsüütu rahva kallal. Surmaotsuseid täideti silmapilgutamata, sest armuandmist ja halastust üldse ei tuntud.

Kogu maad ja rahvast valdas lakkamatu hirm. Meeldi oleks inimene kohanud inimest, et mõtteid vahetada kuuldu-nähtu üle, et puistata muresid südameilt, et saada kinnitust kaasinimeselt. Kuid ei juletud majadest väljagi minna, isegi mitte vajalisiks toiminguks, kartes mahalaskmist. Unkete ohvitseride ja erarõivis härrade, arvatavasti mõisnike juhatusel alaliselt ringikihutavad ratsanikud, alalised kinnivõtmised, mahalaskmised ja peksmised, see kõik ähvardas hirmust ja ärevusest vallatud rahva otse meeleheitele viia.

Siis veel igasugused kohutavad ja hirmu aina suurendavad teated ja kuuldused mingisugusest saladuslikust „mustastsajast“, kes pidi toimima hirmsaid tegusid, põletades mõisasid ja viinapoode, röövides sõjariistu ja muud vara, tappes ja piinates inimesi. Hävitava puhangu pidi tormama see „mustsada“, kellest kellelgi õiget ettekujutust polnud, läbi maa, jättes enda taha vaid suitsupilvi, varemeid ja surnukehi.

Kuivõrd suureks rahva hirm ja ärevus oli kasvanud, tõendab asjaolu, et külades ööd läbi hobused rakmeis seisis, tarvilikum majakraam ja lapsed reel asusid, et kui karistussalgad või „mustsada“ taga otsima tuleb, siis võimalik oleks kohe eest ära põgeneda. Ei teatud ju keda, kelle poolt ja mispärast taga otsitakse ja kinni võetakse. Paljudki perekonnad, kes üksikuis kohis elasid, kolisid suurematesse metsaküladesse või asuid jälle lihtsalt põlismetsadesse elama. Alalises hirmus ela-

*Karistussalga juht Aljanin ja tema „parem käsi“
veltveebel Bashtan.*

sid aga Tallinna ja Tartu kongresside saadikud, kes kui õigel ajal põgenema said, kogu karistussalkade tegutsemisaja metsades heinaküünides elama olid sunnitud, sealtki saadi neid sageli kätte ja lasti selle järele kas maha või peksti jälle poolsurnuks.

Enne kui sõjaseadus maksma hakkas, tekitasid juba ärevust ja hirmu saladuslikud tulekahjud. Kottimedail sügisõil taevakaar tihti lõkendas kaugeist tulekhjudest. Kord siin, kord seal paiskus kui maa südamest taeva

poole veripunane helk. Nagu tuldpurskavate mägede ring oli tekkinud mõisade piirkonnis, ning talve lähenemisega see ring näis järjest tihenevat.

Kes tulekahje tekitas, kes mõisahoonete põlemasüütamiseks käske andis ja korraldusi tegi, osutus täiesti mõistatuslikuks ja saladuslikuks. Seda rohkem, et põlesid täiesti kõlbmatud mõisahooned, nagu küünid, kuurid ja laudad, mille kokkuvarisemist tänahomme oodati ja mis pealegi kõrge summa eest kin- nitatud.

Et sarnane põlemine, õigemini põletamine otse epi- deemiliseks muutus ja pikemat aega kestis, siis sundis see arvamisele, et siin kindlasti kellegi käsi tegevuses peab olema.

Mõisahoonete põlemise järele ruttasid mõisnikud talupoegi süüdistama, nagu oleks viimased just mõisa- tes põletamisi toimetanud. Kuna talupojad aga ise mõi- sahoonete põletamises täiesti teadmatud olid, näib kind- lana, et mõisnikud segast ja ärevat olukorda ära kasu- tades mõisa kõrvalhooneid ise põlema süütasid või seda palgatud isikutel lasid teha, et siis hiljem kergem oleks rahvast mässajaiks tembeldada, neid kahtlustuse ja ka- ristuse alla saata ja omale selle kaudu jälle avaramaid õigus- talurahva üle saavutada. Et kahjusummad suu- reks ei kujuneks, et talurahva kahtlustuse alla saatmisel isegi kasu saada, selleks siis just vanu hooneid põlema süüdati, mis nende tegelikku väärtust aluseks võttes, mitu korda kõrgemalt tule vastu kindlustatud olid. Pea- legi oli mõisnikel teatud hoonete põlema süttimise aeg täpselt teada, sest kui öösel kusagil tulekahju lahti puhkes, siis päeval enne seda häiriti kogu mõis ümbruskonnaga, et olevat oodata väljastpoolt põ- letajaid ja rüüstajaid.

Esines ju kohati tõepoolest ka erilisi rüüstajate, purustajate ja põletajate jõuke, kelle arvele võib kirju- tada näiteks Mäeküla, Laupa, Kolu, Käru, Mäo ja Roosna härrastemajade või kõrvalhoonete põletamisi, Tori, Sä- reve, Türi-Alliku, Kirna ja Vahastu härrastemajade lõhkumisi ja kõrvalhoonete rüüstamisi, samuti Mäo, Ka- pu, Tammiku, Kuimetsa, Habaja ja Laupa viinavabri- kute rüüstamisi ja põletamisi, kusjuures kõige rohkem

põletamisi ja rüüstamisi oli just Türi kihelkonnas, kus üldiselt 13 mõisast rüüstamisi, purustamisi ja põletamisi toime pandi tervelt 10 mõisas. Need rüüstajate ja põletajate jõugud koosnesid just Tallinnast välja valgunud käremeelseist ja hävitushimulisist vabrikutöölisist.

Sarnased jõugud, teinud oma hävitustöö, taandusid muidugi linnadesse, jättes hävitustöö kohalike elanike vastutada. Ja kui kohalikke talunikke ja mõisatöölisi põletajatega ja purustajatega ühineski, siis just väljastpoolt saabunud jõukude juhtide ässitusel ja õhutusel.

Karistussalkade tegevusse asumisel ja karistuse määramisel ei tehtud aga vahet, kas oli mõisate põletamistest ja rüüstamistest osavõtja selleks vabatahtlikult ja otse sihilikult oma kaasabi avaldanud või jälle meelitatud ja õhutatud, sageli otse teadmatuse ja vägivalda abil. Karmi karistuse osaliesks said kõik, isegi need, kes mõisade põletamistest ja rüüstamistest täielikult eemal seisnud.

Peaasjalikult langesid talupojad ja mõisatöölised valitsusvõimule kahtlustuse osaliseks ja said mässumeelsuse pärast karistada just mõisnike eneste alatu ja sihiliku provokatsiooni tõttu. Mõisnikud teatud sihte silmas pidades, ise kunstlikult tekitasid tulekahje, organiseerisid mässe ja vastuhakkamisi, et kuidagi liikuma panna ja aktiivsemaks muuta muidu nii tagasihoidlikku ja umbusklikku talurahvast. Vastasel puhul oleks üldse mingisugust põhjust olnud karistussalku kohale kutsuda ja oma vihaaluseid, kelleks osutusid sageli ainult salakütid, peksta ja isegi maha lasta. Taheti vabaneda ka veel ärksamaist ja uuendusmeelsemaist tegelasist, et siis kergem, julgem ja kindlam oleks oma endist võimu talurahva üle säilitada, seega isegi suurendada ja tugevndada.

Et tõesti tegemist mõisnikkude alatu provokatsiooniga tõendab ka veel asiolu, et rahvast täielikus teadmatuses hoiti „mustasaja“ suhtes. Veel rohkem, talurahva keskel levitati igasuguseid kohutavaid hirmu ja õuduse jutte selle saladusliku salga, jõugu või koondise vägivalda tegudest, varanduste rüüstamisest ja põletamisest.

Kuigi mõisnikud ise väga hästi o'eksid pidanud tead-
 ma, et selle saladusliku ja hirmuäratava „mustasaja“
 moodustajaks just Nikolai soldatid, eesotsas Venemaa
 revolutsiooni „ilu ja uhkusega“ — Kroonlinna madrus-
 tega, kelle juhatajaks omakorda sageli Balti mõisnikud
 ise, taheti aga just näha kuidas reageerib lihtrahvas neile

kuuldustele ja missugusele seisukorrale ta selle „mustasaja“ enese suhtes asub. Paljudki, et vastu astuda selle salga hävitustööle, haarasid relvade järele. Kui aga hiljem „mustasajale“ vastuhakkajad karistussalkade poolt kinni võeti ja karistuse osaliseks said, siis avanesid ka rahva silmad otseselt ja saadi aru, et „mustasaja“ moodustajaks olnud sõjavägi ise või jälle mõisnike poolt organiseeritud erilised salgad.

Sarnase alatu mõisnike provokatsiooni üle ei ole hmetadagi, kui teada, et samasugust provokatsiooni toimetasid ka toleaeagsed Vene valitsusvõimud ise. Tolleaegsesse Vene seltskonda kuulusid tuhanded väiksemad

vennad, kes revolutsionääride ridades töötades ja igasuguseid vastuhakkamisi ja väljaastumisi organiseerides samal ajal tsaarilt palka said. On isegi ajaloolisiks isikuks saanud sarnased provokatsiooni suurmeistrid või suurprovokaatorid, nagu Asev ja Gapon. Kõik need provokatsiooni suurjuhid, koos väiksemate vendadega, kuulusid ühisesse võimsasse organisatsiooni — Vene šandarmeeriasse, kelle peamiseks ülesandeks oli revolutsioonilise liikumise pealinnast provintssidesse ülekandmine.

Sellepärast peetakse ka seda võimalikuks, et näiteks mõisahoonete põletamise mõte just sarnaste alatute provokaatorite poolt välja läks. Mõisnikes leidsid nad muidugi omale kõige ustavamaid ja tegutsemistahtelisi käsijalasi. Mõisnikud nähes, et talupojad ja mõisatöölised rahul pole valitseva olukorraga, selle parandamiseks aga siiski ise mingisugust erilist aktiivsust ei ilmuta, mida oleks võinud neile surmasüüks arvata, valitsusvõimude eneste kaasabil, toetusel ja õhutusel alustasid nüüd ise provokatsioonilisel teel rahutuste organiseerimist.

Tsaar Nikolai II, kes püsis tol ajal valitsustroonil, kiitis ometi kõiki mõrtsukalikke veretöid heaks ja tundis isegi rõõmu Balti kubermanges karistusvägesid juhivate Orlovi ja Richteri „suurepärasest“ tegutsemisest. Ühe kindralkubeneri ettekandele, kus see mainitud, et üks karistussalga juht oma julmuses süüdlasi isegi ülespuua lasknud, on keiser ise oma käega nurgale kirjutanud: „Molodets“.

Kui tolleaegsele ministrile Wittele Baltimailt talurahva poolt mitmesuguseid märgukirju saadeti, milles alla kriipsutati talurahva rasket olukorda ja mõisnike ülekohtust survet ja nende vägivalda ning minister Witte neid kurtmisi ja kaebusi usutavaks võttis, isegi talurahva olukorra parandamise tarvilikuks tunnistas, siis keiser sarnase heasoovilikkuse ja vastutuleku kohta avaldas äärmist pahameelt ja hukkamõistmist. Keiser Nikolai II arvates ei olnud Balti kubermanges muud tarvis ette võtta ja teostada kui ainult terrori.

Ja kui juba ülemalt poolt ilmsüütu ja mässajaks arvatud talurahva kohta terrori tarvitamist heaks kiideti, siis pole imestada, et kohapealsed valitsusvõimud

koos mõisnikega seda terroriseerimist eriti põhjalikult ja valusalt toimetasid.

Nagu juba eelpool nimetatud süüteo põhjalikumale juurdlusele ei pannud vähematki rõhku ei mõisnikud ega ka karistussalkade juhid. Kohut mõisteti vaid mingisuguste saladuslike nimekirje järele, hoolimata sellest, kas inimesel üldse süüd oli või mitte. Keegi ei teadnud ega aimanud, kes nende nimed üles andis ja ja mispärast neid pekseti ja surmati või jälle vanglastesse toimetati.

Kuigi juba karistussalkade juhtide taskuraamatuis rohkesti nimesid leidis, siiski nõuti uusi andmeid ja uusi nimesid veel salajaste ja isegi väga salajaste ringkirjega maakonna- ja mõisapolitseilt kui ka ustava-mailt eraisikult. Vallavalitsusilt sarnaseid andmeid müüdi ei nõutud, kuna just vallavalitsused ise kahtlustatavaiks ja süüdistatavaiks osutusid. Sellepärast siis ka surmatute, piinatute, eriti aga peksetute arv ka nii väga suureks paisus.

Olukord muutus aga veelgi raskemaks ja väljakannatamatuks, kui hiljem mõisatöölisi, kes kuidagi kahtlaseina näisid, teenistusest vallandama hakati ja neid üldse enam ühegi mõisa teenistusse ei võetud, talupoegi mõisatesse mahapõlenud hoonete ülesehitamiseks sunniviisil ehitusmaterjali vedama kasutati, isegi neist valdadest, kus mõisapõletamisi ja hävitamisi üldse ette ei tulnud, sundkorras ja sõjakohtuga ähvardades kõigi maksude tasumist nõuti, ühes arvatud ka maksuvõlad, mis paljudele ülesaamatuid raskusi sünnitasid. Vaesemad olid sunnitud ära müüma üsna sageli isegi viimase lehmamullika või seapõrsa, et nõutud ajaks kõiki makse ja maksuvõlga korraga ära tasuda.

Kuid samal ajal ei mõelnud mõisnikud oma kohustusi vähemalgi määral korralikult kanda. Paljudel talupidajail oli saada mõisnikelt põllusaaduste, peaaesjalikult kartulite eest sadadesse rubladesse ulatavaid summasid, kuid mõisnikud ei tasunud neid arveid üldse. Keelduti lihtsalt maksmisest põhjendusega, et kroonu ka neile summasid välja ei maksvat.

Palju segadusi sünnitasid ka 1905 a. alul valdade poolt sõjakohtu nõudel kurjategijate maalt väljasaat-

mised. Kuna väljasaatmiseks määratud administratiiv — sõjakohtu poolt „külmale maale“, Siberisse saadeti, siis mitmed vallad, et vabaneda vigaste isikute ja tööta naisterahvaste hoolekandest, määrasid enamasti viimaseid Siberisse saatmiseks. Et aga hiljem ka isegi sõjakohus süütuid inimesi sunniasumisele meelega saata ei tahtnud, siis valdade poolt väljasaatmisele määratud isikud saadeti valdadesse jälle tagasi. Ühtlasi nõuti valdadelt ka suuremat ja täpsemat väljasaatmise põhjendamist.

Loodetud kergenduste ja paremuste asemel muutus olukord muudelgi aladel raskemaks. Vallavalitsusile muudeti läbikäimine talurahva asjade komissariga küll vabamaks ja lihtsamaks, kuna ei nõutud enam nii tülikat ja vastikut vormilikkust kui varemalt, kuid selle eest tahti vallaametnikud ise aga jälle salapolitseinikeks ja talurahva spiooniks teha. Talurahva asjade komissari poolt nõuti nimelt vallavalitsusilt kindla ja isegi ähvardusliku käsukirja kauðu kõige talurahva hulgas asetleidvate sündmuste ja vahejuhtumiste kiires korras ja viivitamatult teatavaks tegemist. 1905. a. sügisel oli esinenud juhtumeid, kus vallavalitsused talurahva liikumisega ühenduses olevaist sündmusist vastavale komisarile alles 5 päevase hilinemisega teatasid.

Kui 1905. a. peetud rahvakoosolekuil nõuti emakeele õppekeeleks valimist, selle kohta isegi vastavaid otsuseid tehti ja neid avalikkusele teatavaks tehti, siis hiljem olukord selgi alal muutus palju raskemaks. Varemalt said õpetajad veel kuidagi eraviisil ja salaja emakeelele koolides rõhku panna, kuid nüüd, mil Paide maakonna rahvakoolide inspektor Arbatski ise sageli valla-koole revideerimas ja eriti nõutud ja rõhutatud Vene keele õpetamist kontrollimas käis ei olnud enam mingisugust võimalust emakeele eraviisilisekski õpetamiseks. Pealegi oli õpetajaid vahetatud ju uuteks õpetajaks määratud riigiustavad, kohusetruud isikud. Üldiselt teatati aga veel kooles, et kui neis omavoliliselt õppekeelt muudetakse nimelt emakeel õppekeeleks valitakse, siis sarnased koolid viivitamatult suletakse. Veel nõuti koolet, et need muretseks kaks raamatut: „Gassudarstvennaja Duma“ ja „Kõned isikupuutumattuse-“

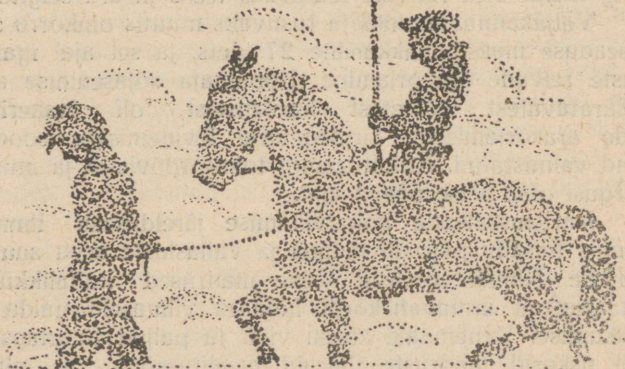
südametunnistuse-, koosolekute- ja ühisuste vabadusest“, ning nende sisu rahvale teatavaks teeks ja ära selgitaks.

Väljakannatamatuks ja rusuvaks muutis olukorra sõjaseaduse maksimahakkamine 27. dets. ja sel ajal igasuguste relvade ärakorjamine. Hoolimata sõjaseaduse ajal määratavatest rasketest karistustest, oli laskeriistade ärakorjamisega kuritegevuse levinemiseks soodne pind valmistatud. Kohati pandi toime röövimisi ja murdvargusi otse päise päeva ajal.

Karistussalkade kohalviibimise järelduseks ilmnes kaunis tunduv moraali langus ja vallaslaste arvu suurenemine. Nimelt soetasid Vene madrused kohalikkude tütarlastega armuvahekordi lubades viimaseid naida ja lahkumisel Venemaale kaasa viia. Ja paljud tütarlapsed, kes uskusid madruste iharaid meelitussõnu, on hiljem kahjatsenud oma kergemeelsust.

Sõjaseaduse hirmul ja ärevusaja järele ähvardava näljahäda kartusel algas talurahva, eriti mõisadest vallandatud tööliste keskel väljarände. Kohati see kodumaast taandumine muutus lausa massiliseks, sest välja rännati külade viisi — uut kodu hakati looma Siberi põljustes metsades, Austraalias j. m.

Selle ajajärgu iseloomustava nähtena võib veel mainida talurahva harukordset tungi Vene usku (riigiusk) üleminekuks — loodeti ju seeläbi vabaneda igasuguseist süüdistusist ja tagakiusamisist. Koerus ja ümbruskonnas oli huvi ja poolehoid Vene usu vastu eriti suur, kuna kavatseti isegi Vene kiriku ehitamisele asuda, milleks Aruküla mõisa maast kohane ehitusplatski valmis oli mõõdetud.

Punased päevad Tapal.

1905.—1906. aasta rahutuste lained voogasid tormitsevalt ka Tapal ja selle lähemas ümbruskonnas, tekitades vältavat ärevushõngu rahvamassis. Ent ometi see õudne ja metsik revolutsioonilaine, mis kandis rahva igatsetavamaid ideid — vabaduse suunas, ei kutsunud siin esile laiaulatuslikumat rahvaliidumist, nii et Vassili Klimkov leiab põhjuse väita: „Tapa ümbruses suuremaid rahutusi ette ei tulnud. 8. detsembril 1905. a. oli seal esimene ja viimane „revolutsiooniline“ sündmus.“ („Oma Maa“ Nr. 6. 1907. a.).

Rahutu ning segane olukord omas teravloomulise ilme eriti 1905. a. lõpukuudel, mil intensiivselt korraldati kihutuskoosolekuid. Päevakohaseil ja vastavasisulisil müitinguil kõnelejad tavaliselt püüdsid selgitada tekkinud olukorra tõsidust, katsudes leida ühtlasi neid tegureid, mis kainejaks rahva seas kriitilisuseni küünivat pinevust, ja mis tooksid rahva elujärge teatavaid paremusi ning kergendusi. Et kõnelejaiks osutusid enamasti

ärksamad rahvajuhid, siis alati koosoleku ruumid olid tulvil täis rahvamurrust. Põnevusega kuulati koosolekuil tehtavajd otsuseid ja üsna sageli neist haaratuna, tiivustatuna lausa huupi taheti läbimurda ebaseaduslikke paragrahvide barrikaadi, et kiiremalt teostada vastuvõetud resolutsioonid. Sarnane teguviis kuigi reaalsemaid tulemusi ei näidanud, küll aga süvendas üha levinevat revolutsioonilist vaimu.

23. novembril oli kokku kutsutud tuletõrje ühingu saalis Balti raudteeteenijate koosolek — saadikute valimiseks Tallinna ja Tartu kongressidele. Kuna tähendatud linnades mässumeel töölisstreikide ja mitmesuguste rahutuste tõttu haaravama ilme omas, oli tingimata tarvilik — koostöötamise mõttes — saada täpsemaid informatsioone. Mõned päevad hiljem, 28. novembril Tapa käsitöölise seltsi koosolek otsustas samuti läkitada delegaate kongressidele. Tähtsama resolutsioonina üksmeelselt võeti vastu — ühinemine sotsiaal-demokraatidega. Peaaegu sama eesmärgi ja sihiga korraldati rahvakoosolekuid esimesel ja neljandal detsembril Tapa palvelas. Et mõisnikud tajusid selles agitatsiooni õhutamist, siis nõudsid nad palvela sulgemist. See kategooriline nõue jäi aga neil paratamatult õilsaks unistuseks, sest rahva meeled olid seevõrra ärevaks köetud, et edaspidi koosolekute korraldamiseks ei nõutatud üldse mingit luba. Telegrafistide ühine nõupidamine leidis aset 2. detsembril, kus kõneles telegrafist Johanson. Nõuti palga kõrgendust ja otsustati seda riigivalitsusele viibimata teatavaks teha — konkreetsemate tulemuste saavutamiseks.

8. dets. oli ettenähtud järjekorraline miiting pitsimajas, kuhu oodati kõnelejaid ka väljastpoolt Tapat. Sama päeva lõuna ajal levis aga rahva hulgas teade, et kohale on jõudnud üks vagun relvu, laskemoona ning muud sõjaväe varustust. Arvatavasti oli vagun Peeterburist välja saadetud ja pidi Tapa peatuse järele sihtpunkti — Tallinna jõudma, kus ennustati uusi strateegilisilmelisi väljaastumisi, sõjaväe poolt. Rahva meeli häiris ja nagu oli kallas tulle kuuldus, et relvavagun hoopis mõisnikele üle antakse.

Koosoleku korraldamine luhtus täielikult; selle asemele aga rahvahulk siirdus räuskavalt raudteejaama, kus

selguski tõsiolu relvavaguni kohalolust. Vaguni kaitseks viibisid vahikorral neli relvastatud soldatit.

Maalt kandusid ärevad, julmad teated rüüstajate, „mustasaja“ jõledaist tegudest ja vägivallast. Rahupühade eelseil päevil taevakaared löid kumama süngelt, ähvardavalt, kuulutades ette „uueaja“ algust. See tõi tapalastegi hinge hirmuvärinaid; keegi ei teadnud oma tuleviku päevade kohta kindlaid kavatsusi teha. Elati vaid tänaseks — homme võis juba surmaastel rahurajki saata. Paljud vähkresid unetuil õil, sõba ei katnud lauge, hing ja süda igatsesid lakkamatult troosti järele. Kibedad pisarad valgusid palvesõnul huulil, inimene otsis abi Kõigevägevamalt . . .

Kõik sarnane masendav, selguseta olukord ei röövinud veel kõiki lootusi lõplikult. Elustavamaks loosungiks võeti sõnad: „kui mäss — siis täielik“. Roimarlik ülekohus, süütute verevalamine pidi taanduma ja eesõigusi looma inimlike teguviisele. Sellased mõttevilksahtused ürgjõuliselt pääsid valla ka seekord, kui relvavaguni kohalolu eeldas tapatöö algust. Jaama kogunud tapalased, samuti Tapalt läbisõitvad, kuid siia ajutiselt peatuma jäänud nekrutid nõudsid relvavaguni Tapale mahajätmist, relvade ärajaotamist rahva seas, et kuulsa „mustasaja“ saabumisel vahendeid leiduks endakaitseks. Kuid et relvavaguni saatjad vabatahtlikult ei alistunud rahvajõugu nõudmisile, otsustati vägivallaga korraldada rünnak. Raudtee päevatööline Jaan Troska saadeti kodunt tooma raudkangi, mille abil loodeti sooritada vaguniukse lahti murdmine. Tooaegne sandarmiülem Reek ei arvestanud vaguniründamise kurvaloomulisi lahendusi, käsutas soldatid rahvahulga peale tulistama, mida ka viimased kergemeelselt teostasid. Juba esimese lasu järele langes surnuna maha malmivabriku omaniku poeg Robert Krusbach, kellel kuul peast läbitungis ja selle tundmatuseni moonutas. R. Krusbach'i isa tulistamise hetkel kaubahoovi aia taga küürutades ja inimeste paanilist põgenemist jälgides naljatoonis ergutatult hõikas: „Plii, plii!“ Raudteelane Arusson sellejärele läinud Krusbach'i juure ja noomides küsinud: „Mis sa „pliidad“, mine vaata kuidas su poeg sureb“. Vana Krusbach'il ei jäänud enam

muud üle kui nentida oma lihase poja jubedat surma. Hiljem jätkus tulistamine küll suurema ägedusega, ent enam ei saanud keegi haavatagi.

Vahejuhtumi otseseks tagajärjeks oli, et rongi Tapaalt edasisõitmisel relvavagun ühes laskemoona ja kaitsjate soldatitega maha jäeti. Kuna karta oli uut ataaki, komandeeriti selle tähtsa valveeseme kaitseks lisajõudsid — draguune — Käravete mõisast. Öösel saadeti siiski vagun Tallinna poole teele, peale asusid veel 20 soldatit — tugevama valve moodustamiseks. Rong väljus Tapa jaamast võrratu aeglase kiirusega, sest nähtavasti arvati, et raudtee olevat äralõhutud. Lehtsest edasi alles sõandati käiku kiirendada.

Robert Krusbachi matus.

Relvadevaguni ründamisel surmasaanud R. Kr. mälestuseks ja väärikaks meeletuletuseks püstitati veel samal 8. dets. õhtul raudteejaama kaubahoovis kalmumeenutav ehitis. Kuuseokstest pärg, kaunistatud verevaist lipukesist, pidi tähistama kohta, kus süütu veri on niisutanud emakest maad, luues koheda pinna verelillede puhkemisele, — et aegade pöörases möllus kolletamatud ja närbumatud õilmed manaksid esile kurbi, sügavtõsiseid mälestusi ning tundeid . . .

Järgmisel pühapäeval toimus R. Kr. matus, suure tseremooniaga. Revolutsiooniliste laulude kaikudes ta põrm kanti läbi alevi demonstratiivselt vene surnuaiale. Hauakõnedes toonitati valusate sõnadega kadunu kurba saatust sel heitlikul ajastul. Matusetalitusel järsku häiris matuseliste meeli 20 mehelise ratsasalga ilmumine. Põhjust andis vist asjaolu, et mõisnikesse oli juurdunud salajane teadmine meelevalduse korraldamisest. Tegelikult aga olukord selleni ei ulatunud. Nagu hiljem selgus, oli ratsasalga saatnud Käravete mõisnik (Tiesenhausen) oma mõisast truu sulaste ja käsilaste näol. Matusetalitus lõpetati ning rahvas valgus kodudesse, ootama, ootama...

Ootused täitusid. Aga ei olnud need rahuootused, ei ka liigatuvad igatsused helgemasse tulevikku avasilmi vastu vaadata.

Umbes kahe nädala pärast saabus Tapale mitschman (komander) von Steini juhatusel madruseist koosnev karistussalk, kelle peaülesandeid oli kohapeal mässumõelte õhkkonna revideerimine. Von Stein lasi väljapanna vene- ja eestikeeles järgmised kuulutused. „Minu kätte äranda kohe kõik sugused sõjariistad, kes seda ei tee, nii ka need kes ilma valitsue lubata koosolekuil on, ka need kes minule selles te ei teata saavad püssiga maha lastud“. Von Steini sellekohasel korraldusel saadeti sõjaväge Tapa kaudu ka Paidesse. Madrustele võimsaks löögirühmaks osutusid ka veel osa suurtükiväelasi. Esimesed asusid elama Kulbi majja, kuna viimased oma alla võtsid raudtee ambulantsi ruumid ja hoovi. Tegelikult salga ülemaks oli noor meriväe ohvitser Aljunin, kes vaba aja harilikult kasutas ratsutamisega. Selle ala harrastamine oli talle ülimalt lõbuks ja meelelahutuseks. Aljunini paremaks käeks osutus veltveebel Vassili Bachtan, kes halastamatu julmusega täitis timuka neetuid ülesandeid ja kohuseid. Tema patused käed on vitsahirru, ihunuhtluse jagamisel ülbeid sheste tehes paitanud nii mõnegi praegu elava inimese tuharlihaseid. Madruste üldarv küünis kaugelt üle 100 mehe.

Karistussalga „löögirühm“ algas tegevust innukalt ja paljutöotavalt. Esmajoones vangistati kohalik telegrafist ja jaamaülema abi Praake, kellest arvati, et ta noore paruni Hoyningen-Huenega kuigi hästi läbi ei saanud, vaid leppimatut meelt püüdnud aina süvendada. Jaama personaalist vangistati kokku 17 ametnikku. Nende hulka kuulusid telegrafistid: Keevit, Vaino, Kuusik, Golobov. Peale selle rahukohtu tõlk Bork ja vene kiriku salmilaulja.

Aga selle erilise „šandarmeeria“ tegevus ei piirdunud mitte üksi vangistamisega vaid kandus edasi metsikuile peksmisile ja mahalaskmisile. Esimene veretöö, mille karistussalk sooritas äärmise hoolimatusega, oli kellegi Neidorf'i nimelise isiku maha laskmine.

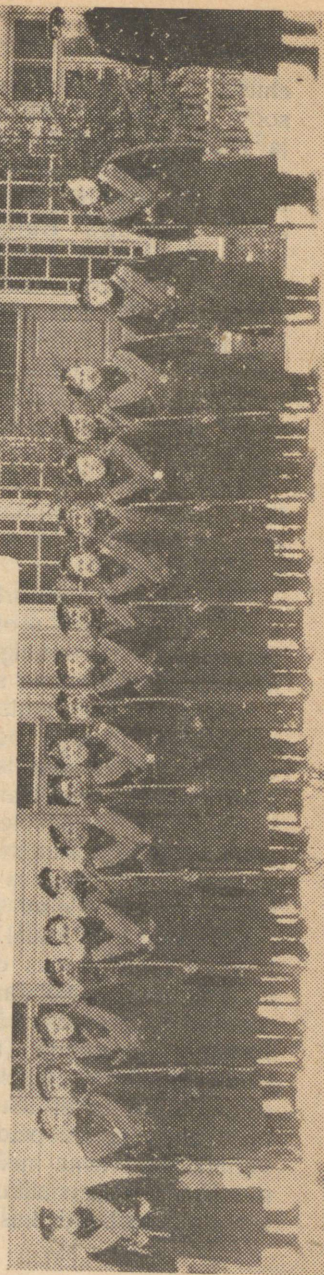
Sel puhul kirjutab „Revelskija Isvestija“ Nr. 1. 1906. „Rakverest. 21. detsembril, kell 7 õhtul tuli J. G. Kausbergi koloniaal-kauplusesse, mis asub Peterburi uulitsal, keegi talupoeg Neidorf, kes Rakvere lähedal maal

elutses. Ta soovis meloone osta. Kui Kausberg asus tema soovi täitmisele, tõmbas ta taskust välja laetud revolvi ja laskis Kausbergi peale kolm pauku, mis aga kõik mööda sööstusid. Leti taga olev ärisell, kohkunud, tõmbas oma revolvi välja ja laskis Neidorfi peale, teda kuklast haavates. Kurjategija katsus ärapõgeneda, aga ta võeti kinni ja anti politsei ning kohtu kätte. Sinna tulnud kohtuuriija toimetas juurluse ja lasi kurjategija vangistada. Neidorf oli Rakvere politseivalitsuse juures vangis. 24. detsembri hommikul ei leitud Neidorfi enam vanglast. Pärast ilmes, et sõjaväe ülem Neidorfi vanglast oli Tapale saatnud ilma, et teda põhjalikult ja täiendavalt oleks ülekuulata saadud. Surmaotsus saadeti täide Tapal.“

(Arvatakse, et Neidorfi mitte isiklik kättetasumise kiring kuriteole ei kihutanud, vaid et ta teiste tööriistaks oli, kes milgil põhjusel Kausbergi kui Rakvere linna-pead vihkasid.)

Keskaja inkvisiitorlik aeg, eks see kajastanud toorkordki, kui Neidorf seoti kinni raudtee kaalukoja juuresoleva lumevärava külge, ja peale lunastustoova kuuli, maeti kägarasse vene surnuaia äärde. Muide lasti maha Rauakõrve külas elutsev J. Velpner (pikemalt Lehtse osas). Karistussalgalt poolt tagaotsitavaks Imastu krahvi Rehbinderi kategoorilisel nõudmisel oli Kaarel Vaarberg (Pankase küla elanik). Krahv Rehbinderiiga sattus ta vastuollu rahvakoosolekul käimise, enese Tallinna saadikuks valida laskmise ja sealt osavõtmise pärast. 20. detsembril ta põgenes kodunt kuna ta teated sai enda tagaotsimisest. Teisel jõulupüha ööl 20-meheline karistussalk viiel kuni kuuel reel sõitsid teda tabama. K. Vaarbergi seekord kodus eest ei leitud, mispärast toimetati haarangut veel kolmandal pühal. Teda ikkagi kätte ei saadud ja seepärast võeti kaasa pantvangina tema vend J. Vaarberg. Venda Tapale viies otsustati teda juba tee peal maha lasta, milleks teda reelt maha ja jooksmata kasutati, kuna ta ei teadnud karistussalgale täpseid andmeid anda venna peidukohast. Viimasel hetkel jäi teostamata siiski tema hukkamine ja ta sõidutati Tapale, kus püüti teda üksikasjalikumalt usutleda venna asukoha suhtes. J. Vaarbergi kasvandikud (J. V. oli kooliõpetaja

*Karistussalk oma asukoha
J. Kulbi maja ees.*

Vohnjas) teada saades lugupeetud õpetaja lootusetust seisukorrast, pöördusid selleaegse Kadrina kirikuõpetaja R. Lutheri poole, et see samme astuks J. V. vabastamiseks. R. Lutheri õigeaegsel vahelesegamisel ja palvel anti talle armu.

Kaarel Vaarberg varjas ennast aprillikuuni. Peale seda ta kohanud krahv Rehbinderiiga, kes teda noominud ärapõgenemise pärast. Vaarberg vastanud lühidalt: „Lind lendab ka jahimehe eest, miks ei pea siis mina põgenema.“

Kes kahtlaseks tehtud isikuist juhuslikult pääsid vangistamisest, või mahalaskmisest, see vähemalt sai nahatäie häid, üdinitungivaid nagaika hoope. Veltveebel V. Baschtan osutus sel alal võrratuks spetsialistiks. Löömingud, vürtsitatud mahlakaist vene „kolmejärgulistsjt“, omistasid sellaseile ebahumaanseile toimingule erakordse jätkuse.

Peksutalguid peeti Kulbi maja kuuris ja raudtee ambulantsi ruumes. See ei olnud enam lapselik vitsahirm, vaid lausa teoorjuse päivi meenutav korralik ihunuhtluse jagamine. Peksta said Abram Tamm ja Jaan Valsiner. Kummalegi jagati 50—60 hoopi. Nad olid tockordseid tuntumaid salakõrtsmikke ja et monopoli kinniolekul salaviina müügi vastu võidelda tagajärjekamalt, tehti teiste hirmuks mõlemile soolane „operatsioon“. Kuuldavasti olnud aga peksu peapõhjuseks solgitud viina müümine madruseile. Peksu tagajärjel põdes J. Valsiner mitu kuud. 50 hoopi pidi tõrkumatult vastu võtma ka Nahe kooliõpetaja M. E. Bils. Sageli käis karistussalga osa mehi taludes koha peal peksmas. Üks vallavanem ja kooliõpetaja saanud koguni peksa sellepärast, et ärevuse ajal julgenud lugeda poliitikat käsitavat brošüüri „Amblikud ja kärbsed“. Mõni jõukam talumees, kes peksuandjaga kokkuleppe saavutas, võis tasuda oma süüteo ka puhtas rahas.

Et peksaandmisi toimetati just mõisnike juhtnööride kohaselt, selleks alljärgnev näide.

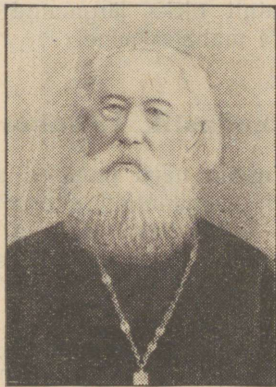
Ühel hilisõhtul Nāo küla talumees Kask sõitnud raudtee jaama poolt vanaturu suunas, hoiatades sõidul: „Hoidke tee puhas!“ Jõudnud vanaturu platsile, ta astunud Värkraua poodi sisse. Peagi järgnenud talle kari

madruseid, eesotsas Tapa mõisa rentniku von Schulmanniga. Viimane viibanud tähendusrikkalt Kaske, andes mõista madrusele teda kõrvale toimetada — peksmise eesmärgil. Madrused ei lasknud käsku korrata ja Kask viidigi poest välja. Seda nägi pealt turu ja arestimaja valvur M. Mikken, kes tundud julge ja hakkaja mehena. Ta läinud karistussalga järele ning käratanud puhtas vene keeles: „Süin on minu maa, teil ei ole vähematki õigust seda ausat inimest kinni võtta ja ära viia“. Võimutsevat turukubjast nähes, madrused kohkudes lasknudki Kase lahti. Selgus, et Kase süü oli tema trotsivad hõiked: hoidke tee puhas, milliseid kõrk ja toores von Schulmann enda kohta maksvaiks kuidagi ei tahtnud lugeda, ometi kui ta marulises tempos Kasele vastu kihutas. Kuigi Kask hõikeid sihilikult ei väljendanud, aitas sellest küllalt, et peaaegu oleks teostatud tema kallal põhjuseta peksmine. Von Schulmanni lubanud madruseile 3 rubla tasu Kase „viisakaks“ õpetamise eest. Aga et sarnane koolitamine kavatsatud meetodil ei täitunud, valdas neid kõiki piinav norutunne.

Preester Kirill Janson peksutalguid lõpetamas.

Samal ajal, kui naaberkihelkonna eesti koguduse õpetaja Joh. Villberg parunitega inimeste peale jahti pidas, et süütuid inimesi läbi peksa, tegutses Tapa veneusu koguduse preester Kirill Janson just vastassuunas esimesele, kaitstes rahvast ülekohtu ja vägivalda vastu. Vaatamata usule ja ametalalisele teenistusele leigutses preestri hinges suur armastus ja kohusetunne oma rahva ja maa vastu. Õised vägivaldsed inimeste kinnivõtmised ja mõisnike provokatsioon nende süüdistamiseks ei annud K. Jansonile rahu. Ta sõitis Peterburi, et sinset kurba olukorda informeerida riigivõimudele ja abi paluda seadusliku, õigusliku korra jalule seadmiseks. Häa lootuse ja usuga, et tema palve rahuldamist leiab, saabus auväärt hallpea koju tagasi. Kohapeal selgus aga, et tema tungivat palvet vastavad ametivõimud ignoreerisid ning seetõttu peksmised edasi vältasid. Lõ-

puks sõitis Janson Tallinna kubeneri juure, kus ta kordas veelgi härdamalt oma eelmist palvet. Peale seda on ka peksmine Tapal lõpetatud. Preester Janson on igale kinnitanud, et kui kuskil peaks peksetama, siis seda temale viibimata teatada.

Preester Kirill Janson.

Lugupeetud hallpead mälestab kogu Tapa rahvas suurima austuse ja lugupidamisega. Ta oli paljudele usstav eestkostja ja nõuandja. Ta oli tõsise kristlase ideaalne kuju, isamaalane, rahvuslane, tõe ja õiguse otsija ning nõudja. Suri 1925 a. 88 aasta vanaduses; puhkab Tapa vene kalmistul.

Kuna karistussalk väga tihti ignoreeris valitsuse poolt dikteeritud eeskirju, siis seaduslikest piirest ülestumised olid üsna tavalisiks nähteiks. Tarvitusele võeti äärmised abinõud, et süütust inimesest teha kõige suurem süüdlane, mässu õhutaja või revolutsiooni hädaohtlikum agitaator.

Üks näide eeltoodu väite kinnituseks. Kord tunginud salk madruseid hilja õhtul Tapa aedniku M. Vollmanni majja, nõudes viina ja lisaks veel noori tüdrukuid. Loomulikult ei olnud Vollmannil võimalik sarnast soovi

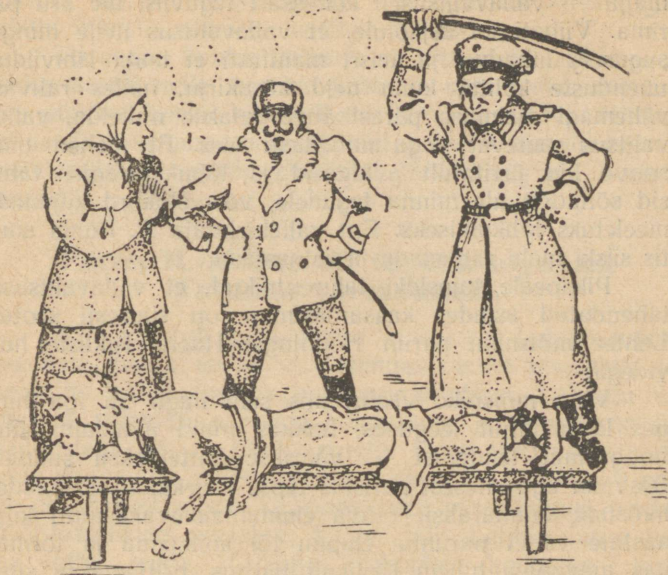
täita ja karistussalk väljunud ruumist ironilise mõnitusega, ilma et Vollmanni oleks karistatud sellase ebamoraalse käsu mittetäitmise pärast. Hiljem aga V. leidis oma aias laialipillatuna hulk revolvreid, milliseid ta aga paha aimates puutumata jättis. Nähtavasti loodeti, et Vollmann revolverid aiast ära koristab, eluruumesse viib, ning seega soodsaid läbiotsimise võimalusi loob, millele siis paratamatult oleks järgnenud tema kinnivõtmine, peksmine või mahalaskmine.

Majanduslik seisukord.

Tapa majandusellu need punased päevad tõid viivuks unustamatuid, kustumatuid pöördeid. Üldise raudtee streigi tõttu — 11. dets. 1905 a. lõpetasid tegevuse vorstitööstused ja malmivalamistehases kestusid tööd ajutiselt. Riigi viinaladu oli suletud 30. nov. saadik, ent 3. veebr. 1906 a. avati jällegi. Sel päeval kogunes „monopoli“ ette nii suur viinatahtjate saba, et kõiki ei suudetud rahuldadagi soovitavaal määral. Viinalao kinnioleku ajal õitsis hoogsalt salakõrtside tegevus, kuigi pooltoobi eest nõuti hinge hinda, 70—80 kop. Harilik viina hind oli aga 42 kop. pooltoop.

Järgmisel päeval, 4. veebr. suleti monopol uuesti, kuna madrused täis jõid ja seega enam kohusetruult oma ametala kõrgusel ei saanud püsida.

1906 a. veebruari alul pidid lahkuma Tapalt karistussalgad, keda pidid asendama strasnikud. Ettekatsetud korras ei sündinud siiski väeosade vahetamine. Karistussalk lahkus alles 12. märtsil 1906 a. ning asemele toodi üks rood jalgväge. See sõjaväe üksus vaheldumisi asus Tapal ja ümbruskonna mõisates. Peastaap jäi püsima Tapale kauemaks ajaks.

Lehtse vald.

Lehtse vallas üldine mässumeel ja vaim omas hoo-
pis haaravama ilme just seetõttu, et siin maakorraldus
äärmiselt puudulik oli ja rentnike ning põllusulaseid
armuta välja kurnati. Mässuline liikumine ja käärimine
talurahva seas algas juba suvekuudel. Maikuul Moe kü-
la väikekohapidajad esitasid talurahva asjade komissarile
palvekirja, paludes selles seletust vallamaa ja mõisa-
maa piiride kohta. Palvekirjas toonitati eriliselt, et ne-
mad vallamaal asuvad, ent tasutav rent tunduvat või-
matult koormavana ja kõrgena. Too avaldis, millele
alla kirjutati ka ühes naabervallas, jõudis küll õnneli-
kult sihtkohta, kuid nõutavad soovid jäeti ükskõikselt
tähelepanemata. Sarnane passiivsus komissari poolt loo-
mulikult süvendas väikekohapidajais aina hõõguvat pro-
testimeelt. 1. juunil ilmusid täh. talumehed Lehtse valla-

majja — vallavalitsuselt komissari teguviisi üle aru pärima. Viibati ka asjaolule, et vallavalitsus neile mingisuguseid lubadusi ja keisri manifesti ei teata läbiviidud uuenduste kohta, kuna neid käsukirju, milles rahvast vähemagi eksimuse pärast ähvardatakse nuhelda, vallavalitsus panevat väga nobedasti üles. Et mehed oma soove liig ärritatult avaldasid ja lõpuks vägisi tahtsid sõnadelt üle minna tegudele, võis olukord kujuneda meeletuks lõhkumiseks. Ent vallakirjutaja A. Pohla suutis siiski mehi rahustada ja kainestada.

Pikapeale tajusidki talurentnikud, et vallavalitsusel tähendatud asjades kaasarääkimine on suuresti seotud Lehtse mõisniku parun Hoyningen-Huene isikliste huvidega.

Viha mõisnike vastu, mis seni nagu nii iga hinges lakkamatult leegitses, hakkas nüüd avalduma üha hoogsamat tendentsi — väärilise kättemaksu suunas. Ajavaim aga enesest uuristas täpse järjekindlusega aadeli võimude sajarahalisi, rahva elumahlamevaid juuri kunni aastate vältel parunite elupuu löi kolletama ja tormavas ajavoolus hiljem lõplikult närbus. Kättemaksu sihiga lasti ka 1905 a. 28. augustil insener parun Hoyningen-Huene pihta selja tagant, ajal, kui viimane oli parajasti minemas jalgsi Lehtse raudtee jaamast Tapa poole. Püssikuul läinud inseneri paremast kõrvast nii lähedalt mööda, et kuulist sünnitatud kurjakuulutatav õhuliikumine otse tunda olnud. Laskja, kelle käe läbi pea-aegu oleks teostunud inseneri hukkumine, põgenes südamuskohalt. See vahejuhtum loomulikult põhjustas, vähemalt esialgu, mõisnike seas äärmise ärevuse ja kartuse. Kuid hiljem vaibus nende tagasihoidlikkus ja seda suurema visadusega hakati kindlustama kantsi, kus pidid purunema talurahva olukorra parandusttaotlevad algatused ja püüded.

Aga 1905 a. lõpul kui Baltikumis üldine mäss puhkes, eks see tähistanud aega „kus kõik peerud kahel otsal lausa löövad lõkendama“. Ja see verev lõkendus on vabadusaltari kaeblikult, ahastavalt kumanud, on prohvetlikult ennustanud, et ükskord jõuab aeg, kus saatuse karm käsi salgamatu otsekohesusega paitab mõisnike morne põski, põski, kuhu tekkis rõõmuläige

üksnes siis, kui taltsutamatus, ohjeldamatus kires nägid süütu inimelu viimseid heitlikke tukseid.

Tooaegne Lehtse mõisnik oli eriti agar jagama maalapitsateid neile, kes innukuses ja vääramatus töötah-tes püüdsid kokku kanda Eesti kodu nurgakive. Nõrkenuna ja väsinuna langesid küll seekord aatelised isamaalased, ent nende alustatud tööle „aeg on arutust annud“.

Parun H.-Huene oli teadlik algavast Tallinna veresaunast.

16. oktoobril juba lõuna ajal levis Lehtse mõisa teenijate kaudu teade, et Tallinnas olevat mässajate ja soldatite vahel tõsisem kokkupõrge olnud. Lahingu ilmekust täiendati sarnaste kohutavate ja jälestavate lisandustega, nii et härilik surelik tõesti uskuma hakkas vere voogavast lainetusest tänavarentsleis. Tegelikult aga ei olnud sel ajal Tallinnas veel verehõngugi tunda. Mõistatuslikuks peetakse, kuidas võis Lehtse parun juba ette teada Tallinna rahulike kodanike tapmist, ent võib ühtuda arvamisega, et see jube verevalang mõisnike poolt oli juba aegsasti organiseeritud ning hääks kordaminekuks hoolikalt ettevalmistatud.

Lehtse mõisniku ihukaitse vägi.

Päale Tallinna metsikut tapatalgut pagesid Maardu mõisa omaniku pojad Lehtse (18. okt.). Neid tunti kohapeal „Maardu Brevernite“ või „Maardu noorhärade“ nime all. Kuna karta oli, et Tallinna mässulised mööda maad laialivalgudes — mõisade rüüstamise ja põletamise sihiga — ka Lehtse saabuvad, siis Maardu Brevernite soovitusel ning nõuandel H.-Huene lasi mõisaaknad katta liivakottidega, et varju leida mässajate kuulide eest. Muide mõisat ümbritsevale aiale lasti päale ehitada õngetaolised, kisulised raudlatid, mis suudaksid takistada ründajate ülepääsu. (Sellane raudkonstruktsioon on osaliselt säilinud tänini). Maardu Brevernite peamiseks ülesandeks oli ärevuse tekitamine rahva seas, et seega loodetavat vastupanu nõrgestada. Et talupo-

gilt vähemgi algatus võtta H.-Huene attakeerimiseks, seks nad simuleerisid karistussalka; igaõine lakkamatu püssipaugutamine — tõepoolest — jättis täielise mulje „mustasaja“ kohalolemisest. Sarnane masendav olukord mõjus talupoegile kainestavalt ja alistuvalt. Maardu Brevernitele sekundeeris halastamatu julmusega Järva-Maardise kirikuõpetaja poeg Nerling (oli Uuemõisa valitseja), kes kord jahiretkel viibides oleks teostanud ülekohtuse roima. Nimelt sama valla elaniku Joh. Kentsi poeg proovinud ühel hilisõhtul omatehtud püssiga märgitabavust tühjade pudelite pihta; paugud kaikunud aga õpetaja poja kõrvu, kes sarnase mulje saanud, et Kents salakütib. Joh. Kentsi õigeaegne siirdumine kodust naabertallu, päästis tema õpetaja poja sünge ja õudse teguviisi eest.

Parun Nikolai Theodor Hogningen-Huene.

Nende terroristide peaspiooneks osutusid H.-Huene toapoiss Kustas Hädalik, aidamees Ants Puurmann ja „Kana Kusti“ — (orb, H.-Huene kasvandik). Paljudegi süütult äravalatud veri on lepitust otsinud nende verega ja kisendanud ahastavalt, meeleheitlikult tõe ja õiguse järele. Parun H. Huene ihukaitsevägi koosnes 10—12 mehest, ühes arvatud selle juhid — Maardu Brevernid kui afferisti kalduvustega ja igas olukorras kohanenud aadlivõsud. „Mustasaja“

jõuku täiendasid veel Jäneda mõisniku Benckendorffi poeg Hans von Benckendorff ja Hoyningen-Huene väimehed — Petzoldid, Victor Ungern-Sternberg j. t.

See „mustameeste“ kamp, rõivastatud vene meriväe univormi ja korralikult relvastatud, terroriseeris kogu Lehtse ümbruskonda, isegi kaugemas ulatuses, pikemat aega. Igal ähmasel sügisööl, mil kuuvalguse sügav kurbmeelsus sisendas inimestesse pühalikku kartust ja taevatähed karges laotuses igatsevalt kiirgasid — peeti mõisaõues ja puiestikus „otsustavaid lahinguid“ nägematute ning... olematute vaenlasiga. Üha vältav relvaragin meenutas tõetruult aegu sõjakoledusist.

Ja arusaadav — sarnane alaline tulistamine ja mõtlematu määramine häiris kohapealsete elanike meeli ning üldine ärevus aina suurenes, seda enam, et H.-Huene käsilased — kohusetruud parunijüngrid teotsesid enamasti alkoholiuimas ja üldse toore vägivaldategudele kaldusid. Öö ajal mõisa lähedalt läbiminemine oli eluga riskeerimine, parunite sihitult hulkuvad kuulid võisid ohtlikuks osutada.

Kui politsei salapärase lahingute kohta lähemat informatsiooni nõudis ja ühtlasi imestust avaldas, et kunagi korda ei lähe ühtegi tõelist mässajat tabada või maha lasta, siis seletati naiivilt, et mässajad on vist haavatud ja surnud kaasa viinud. Rahustuseks lisati aga juure, et mõisakaitsjaid seevastu ei olevat keegi haavatagi saanud. Ja taas kestus edasi tulistamine — sirelipõõsaste ning toomingapuude pihta...

Hoonete läitumised — mõisnikkude provokatsioon.

1905 a. sügiskuudel Lehtse vallas läitusid mitmel pool mõisade tähtsusetud kõrvalhooned. Et tuleohud puhkesid tavaliselt väga salapärasel kombel, muutusid mõisnike näod variseerlikult tõsiseks ja ajasid süü korduvalt mässajate peale. Kuna aga mässajaid üldse polnud olemas, siis need väited ei leidnud kuidagi reaalsemat kinnitust, pigemini kalduti kindlameelselt oletusele, et hoonetepõletamises on tegevad mõisnike

enesekaitse — „simulant mustasaja“ mustad käed. Kui 18. oktoobril läitus Lehtse m. vana põhuküün, usuti vankumatult, et tulesüütajaks olevat mõisniku enda kohusetruu „kaitseorganisatsioon“. Tulekahjude kaudu püüdis mõisnik kõrgema riigivõimude ees väljendada rahva mässumeelt ja vastuhakkamisi, ning seega põhjendusi tuua sõjaväe kohale kutsumiseks, ühes üldise sõjaseaduse maksmapanemisega.

Talurahvas nõudis õigustatult, et valitsusvõimud ja vastavad asutused, kelle poolt kõigile kodanikkudele lubatud üheväärsed, solidaarsed õigused, ära keelaks täielikult „parunipoiste“ mässamise, mis juba üle kaldus nilbele ulakusele. Ühtlasi paluti erapooletuma uurimise alla võtta mõisahoonete läitumise põhjused. Nähe, et tuleohvriks langevad just mõisade kõigevanemad hooned, mis pealegi väga kõrgelt kinnitatud, tundub liialt kahtlustäratavana.

Kuna igakord põletamistele järgnesid mõisnikkude poolt telegrammide läkitused kubernerile — sõjaväe kohale saatmiseks, siis ilmselt oli selge, et hoonete põletamisele kõige lähemal seisavad mõisnikud ise. Seks näide Udriku m. rehehoone põlemisest.

Ühel 1905 a. sügisõhtul oli mõisavalitseja von Sievers käsutanud viinameister Poomi mõisas valvet pidama, sest olevat karta rüüstajate ja põletajate tulekut. Tavalised mõisaelanikud ei teadnud aga midagi lähenevast, ähvardavast ohust ja mõisatalitused toimusid endises, rahulises suunas. Mõisavalitseja halb „ajmus“ näis siiski teostuvat öösel, mil süttis põlema mõisa uus rehehoone. Põleva rehe juure tõttas ka valitseja härra v. Sievers, kes metsikust vihast lõkendades valla päästis sõimu valingu, et.. miks aga uus küün põlema olevat läinud, kuna just vana rehehoone pidanud saama tulerõaks“. „Õnnetus ei hüüa tulles“, manitseb vanasõna, kuid von Sieversile ometi hüüdis ta otsekoheselt, alastitõena vastu.

Õöl vastu 28. okt. põles maha Lehtse m. vanemaid küüne; tules hukkusid hulka koormaid ristikkeinu. Süüdlast tuli jällegi otsida mõisnike ringkonnist.

Pruuna mõisnik Carl von Dellingshausen.

Ilmselt vastandiks, nii tegude kui mõtteilma seisukohalt lähtudes, teistele ümberkaudsetele mõisnikele osutus Pruuna mõisa omanik v. Dellingshausen. Kuna H.-Huene ainsamaks juhtmõtteks oli talurahva alaline tagakiusamine alatute võtetega, siis v. Dellingshausen püüdis säilitada oma alluvate talurahva head vahekorda ja läbisaamist. Omastkohast sellane humanne suhtumine on tingitud vast sellest, et ta oli eesti soost, pärit Läänemaaalt, „Tellingu“ talust. Aadli seisuse olvad pärinud isalt, kes Vene armees teeninud kindralina. Ka Carl Dellingshauseni perekond näitas üles talurahvale võrratut õilsameelsust ja käitumine oli kõigiti inimlik. Tütred käisid üsna sageli talurahvast haiguste puhul ravitsemas.

Kuid ometi 1905 a. sügisel süttisid põlema just parun Dellingshauseni heinaküünid. Parun taibanud kohe, et siin tegemist olevat naabermõisnike provokatsiooniga ja muide avaldanud arvamist: küllap see on Benckendorffi poiste töö. Tõenäolisena paistis, et tulesüütajad püüavad Dellingshauseni tema talupoegade ustavuses ning sõnakuulelikkuses eksiteele viia. Vastastikune arusaamine ja võltsimatu mõistmine mõisniku ja mõisarahva vahel osutus lausa haruldaseks, silmaspidades tolleaaja iseloomulikke ajanähteid. Mässumeelset elementi Pruuna mõisas üldse ei tuntud, seepärast parun Dellingshausen ei võtnud vastu hiljem ka karistussalku, keda talle nii tungivalt pakuti — öeldes: „Minul ei ole ühtegi inimest ära anda, päälegi ei tunne ma sõjaväe ohvitseri ega juhatajaid ja üldse ma sesse asjasse end ei sega“. Sellane äärmine tagasihoidlikkus arendas veelgi enam senist hääd läbisaamist. Kui tulekahju korral hävisid umbes 30 koormat heinu — peaaegu kogu talvine loomatoidu tagavara, siis kaastundest ja vääramatust heldameelsusest talurahvas kogus kokku — võimiste kohaselt — uue heinatagavara ja vedasid kahju kannatajale.

Mälestus parun Carl Dellingshausenist on jäänud kustumata tähena vilksahtuma iga tooaegse mõisateenija ja talupoja hinge.

Arusaadav, et sarnast õiglast ja ligimesearmastajat mõisnikku kuidagi sallida ei võinud H.-Huene; vastolu ja vihavaen viimase kivinenud südames ajas lopsakaid vaenuõilmeid, et igal võimalikul juhul... puhkeda.

H. - Huene kuulujuttude levitajana.

Kõiki etteheiteid sõjaväeosa kohalekutsumise kohta püüdis H.-Huene kategooriliselt tagasi lükata, kuid ei salanud, et „mõned üksikud“ paugud olevat lastud mõisakaitse eesmärgil, sest seia eeldanud massilised heinaküünide põlemised. Et sel seletusel tõelisuse maik juures oleks ja asi täiesti usutavana tunduks, seks fantaaseeris H.-Huene hirmuäratavaid kõmujutte mässajaist. Näiteks: Heinaküüni põletamise järele (ööl v. 28. okt.) välja saadetud hambuni relvastatud valvurid leidnud 28. okt. õhtul Lehtse mõisa pargis vanade puude taha ärapeidetuna kahtlaseid isikuid, kes valvurite paukude peale ära põgenenud. Järgmisel ööl kohanud kaks valvurit — dragun von Brevern ja ta kaaslane jälle salavaenlasi, kes mõisast neljandik km. eemal asunud — tiheda puhmastiku taga ning kohe valvureid tulistama hakanud. Mitu kuuli vihisenud viimastest mööda, üks tunginud küüni seinasse, kuna kolm kuuli olevat tabanud von Brevernit, nii et see haavatuna maha langenud. Sellejärele pagenud laskjad sündmuskohalt, saadetuna v. Breverni kaaslaste kuulide sajast; mitu röövliit olevat „lahinguväljale“ maha langenud. Paanilises põgenemises saanud mässajad veel suuri vaevu kaasa võtta laibad.

Hiljem selgus, et v. Brevern võitlusriindelt on tulnud tagasi imelikul kombel täiesti tervena, sest kuuljhaavu revideerides leitud need üldse puuduvat. Küll aga olevat kaks kuuli sööstunud vastu hõbe sigaritoosi kaant, üks kuul jäänud koguni kasukavoodrisse peatuma. Sama kujukalt võib hinnata H.-Huene luuleoskust teine juhtum.

31. okt. õhtul, kell 10 paigu ligninenud röövliid taas mõisa suunas — Tapa poolt. Kui aga nende salk

Lehtse—Pruuna mõisade vahel ägeda püssitulega vastu võetud, nad põgenenud ja ei ole hiljem enam uut rünnakut alustanud.

Sarnaste vassimiste ja väljamõeldiste juures ei kahelnud keegi, kuigi H.-Huene laskmisi ja attaake püüdis ühendada just küünide põletamisega. Lõpuks — tõsiasiad polnudki parunile tähtsad. Peaasi, põlemiste ja „lahingute“ fakti läbi, teostus paruni soov — näidata Lehtset ja ümbruskonda mässumeelsena ning kallalekippuvana.

Lehtse alevik punaseil päivil.

Parun Hoyningen-Huene tegevus ei mõjunud sugugi üksikõiksel Lehtse ärksamaile rahvajuhtele. Aktiivsemaid tegelasi olid: Jakob Kents — Ambla-Rava kooliõpetaja, Ado Pohla — vallakirjutaja, Hans Prits — Ambla karskusselts „Sõudja“ näitejuht, Alfred Kleitsmann — kooliõpetaja Tapa külas, Jüri Kuulmata — kooliõpetaja Rägaveres, Joosep Freimann, Juhan Vörk ja August Grauen — telegr. Lehtses.

Üldisest olukorra segadusest kaasa kantud, hakati intensiivsemalt korraldama rahvakoosolekuid, kus tavaliselt arutati päevakorral seisvat probleemi — mõisnike julmuseni küünivat survet ja otsiti õgavemaid teid poliitiliste keerdsõlmede peatseks lahendamiseks.

6. novembril korraldati Lehtses vallamaja ruumes pidu — 17. okt. manifesti ja 16. okt. 1905 a. Tallinna turuplatsil mahalastute mälestuseks. Rahvast kogus rohkesti, nii et avarad ruumid kippusid kitsaks jääma. Peokava koosnes mitmesuguseist kõnedest, lauludest ning deklamatsioonest. Mõned üksikpunktid peoprogrammis, eriti mis puutus kõnedesse, ei meeldinud H.-Huenele ja lasi kohaliku politsei kaudu ära keelata H. Pritsu kõne — „Tallinna veristest sündmustest 16. oktoobril“ ning J. Freimanni kõne — „Kes toidab siis töörahvast kui kapitalistid ära kaovad?“ Samuti keelati ära 16. okt. langenute perekondade heaks annetuste kogumine. Ühes kõnede ja korjan-

duse keeluga saadeti aga H.-Huene poolt peokorraldajatele peo heaks 3 rubla raha.

Kogunenud piduliste enamuse soovil otsustati ignoreerida päruni keeldu ja kõik ettekanded ära kuulata. Juba enne peo algust levisid teated rahvahulgas, et valitsusvõimud olevat läkitanud koha peale soladtid rahvast laiali ajama. Neil teadetel näis olevatki tõe alus, sest kella 8 ajal õhtul, mil kõned täies hoos, ilmusidki vallamaja ette 10—15 ratsanikku. Üks ratsanikest päris ühelt väljasolijalt koosviibimise põhjusi. Kui tõendati, et vallamajas külanoores tantsu uhavad, rahuldanud see soladteid, kes peale seda kohe sõitu Ambla suunas edasi alustanud.

Samal ajal aga pidu- või koosoleku ruumes vallakirjutaja A. Pohla luges ette 17. okt. manifesti, selgitades selle üksikasju, eriti seda, milline tähtsus on manifestil rahva elus ja kuidas manifestis tõotatud lubadusis üldse suhtuma peab.

H. Prits kõneles valitsuse ja valitsejase puudustest, riiklikust võimust ning mõisnike võimutsemisest; tutvustas kõne lõppedes koosolijaid ajaleht „Teataja“ kirjutustega — Tallinna veresündmusist.

Järgmisena kõneles sotsiaal-demokraatide vaimus Joosep Freimann teemal — „Kes toidab töölisi, kui tööandjad ära kaoksid?“ Kõne leidis rahva hulgas elavat vastukaja ja poolehoidu. Suurele osale olid kõnes esitatud väited täiesti uudiseks, mistõttu nõuti kõne kohta lähemaid, üksikasjalikumaid selustusi. Tagasihoidlikum ja rohkem asjalikum teotsemine — kriitilisuseni küünivast pinevusest vältimiseks — võiks öelda, oli J. Freimanni arusaamiste baasiks.

Otto Hinzenberg rääkis mitmesuguseist põlumehe seisukorda puutuvaist ja edenemist takistavaist küsimusist, nentides, et kogu viletsuse aluseks ja peapõhjuseks olevat riigi mädane kord, sest kapitalistide mitmekülgeid huvisid kaitstes olevat valitsus alamrahva viimase võimaluseni paljaks koorinud. Soovitas põllupanga ellukutsumist, mis võimaldaks talupoegile pikaajalist odavaprotsendilist laenu; nõudis kategooriliselt kurnava abiteo kaotamist ja selle asemele õiglase raharendi sisseseadmist.

Muide esineti veel lühemate ettekannetega, vahetati mõtteid ja arutati asjalikult päevaküsimusi. Muusikalise osa eest hoolitses kohalik meeskoor Läste õpetaja Jakob Ekemani juhatusel. Koosoleku ruumi seinu kaunistasid tulikirjad: „Elagu vabadus!“ Keisri pildid olid purustamise kartusel peokorraldajate poolt kõrvale toimetatud.

Marseljeesi laulda ei osatud, ent laulmise asemel see deklameeriti kellegi koosotija poolt. Hüüti massiliselt: Elagu vabadus! Kadugu kapitalistid! Maha rõhujad! Elagu rahva vabariik! Vallavanema abi G. Tamm müüdas peosaali eesruums punaseid lindikesi, saadud tulu läks 16. okt. mahalastute omaste toetuseks.

Tallinnas 16. okt. mahalastute perekondade toetamiseks koguti annetustena 25 rbl. 96 kop. Otsustati kahe nädala pärast uus koosolek korraldada.

Rahva sundis elavamalt liikuma ja mõtlema mitte just 17. okt. manifest, vaid Tallinnas asetleidnud kohutavad mahalaskmised. Leiti need olevat äärmiselt ülekohtused, hukkamõistetavad ning rahvas hakkasid idanema esimesed vastuhakkamise, kättetasumise idud.

17. novembril kutsuti kokku valla täiskogu, kelle poolt ühesuguse ja üleüldise hääleõigusega valla asemikud valiti Tartu ja Tallinna kongressidele. Saadikuiks valiti Tartu: Joosep Sooserv — Läste külast ja Juh an Võrk — Lehtse alevikust (J. V. valiti Tapa alevi poolt, mis selajal Lehtse alla kuulus). Tallinna: Jaan Lippus — Tapa külast, Joosep Freimann — Pruuna-Kõrvest, Jakob Kippar — Läpi külast. J. Kippar hiljem loobus Tallinna minemast ja tema asemele valiti Oskar Oolu — Pruuna-Kõrvest.

Delegaadid valitud, peeti rahvale revolutsioonilisi kõnesid, arutleti majanduslikke päevaküsimusi ja otsustati mõisnikele talvel kartulitündrit mitte alla 150 kop. müüa.

20. nov. oli Lehtses eriti mässumeelne rahvakoosolek, kus peale kohalike tegelaste veel kõneléjaid esines Tallinnast. Seepärast peeti ka rohkesti kõnesid, valgustades nii kohapealseid olusid kui ka üldiseid, majanduselu riivavaid sündmusi. Võeti vastu resolutsioo-

nid: 1) nõuda kõigile ühesugust hääleõigust ja vabadust; 2) kõikseisuslikku valla sisseseadmist (tunnistamist); 3) vallamaksude määramist ja jaotamist sissetulekute suuruse järele; 4) tõrkuna hakata — kõik senised avalikud maksud tasumata, kohustused täitmata ja abiteod tegemata jätta; 5) kirikumaksud samuti tasumata jätta ning kirikud täielikult rahva enese valitsemise alla võtta; 6) Kirikuskäimisest täielikult loobuda, sest õp. J. Villberg on Huene poolt ametisse pandud.

Parun Hoyningen-Huene ja karistussalkade tulek.

Kõik need agidatsiooni ilmelised rahvakoosolekud ja miitingud üha levitasid ärevushõngu. Loomulik oli, et parun Huene hoopis tasakaalutuks muutus ja otse kartusemaaniat põdema hakkas, kuigi tema elukallale kippumist ei eeldanud mingisugused konkreetsemad asiolud. Järjekindlalt ta läkitas kubernerile telegramme milles tunnigivat soovi avaldas viibimata abivägede s. t. karistussalkade kohale saatmiseks, — olukord olevat võrratult hirmuäratav ja ohtlik. Telegrammide sisu kõlab järgmiselt: „Rüüstajad on veel mõni verst mõisast eemal Palume saata abi.“ „Rüüstajad lähenevad mõisale. Palume saata kiirest abi.“ „Meie suudame veel ainult mõni tund vastu panna. Palume teilt kiirelt abi.“

Aga see „kiire abi“ kubeneri poolt niipea ei tulnud. Parun pidi tahtmatult päevade viisi ootama — heitlikus võimutsemise ning auahnuse hurmas. Ja kui 1905. a. rahupühade eel ometi karistussalgad saabusid, siis Huene omapärased strateegilised võtted teostusid kõige puhtamal kujul. Siis algas aeg, kus Huene ja ta ustavad käsilased võikalt viskasid vaenukinda, mis pidi tähistama algavat kurbust ja troostimata leina Eesti nõginenud kodudes . . . Ei need olnud enam rahupühad, mil Lunastaja sünnirõõm pidi kõigile rahvale osaks saama, vaid — lõikuse pühad; mõisnike vaheda surmavikati hoogsais kaares langesid jäädavasse unne poliitiliselt süütud kodanikud.

Olgu siinjuures toodud ilmekamaid jooni H.-Huene iseloomust. Äärmine upsakus ja kõrkus põimuvad temas pidevalt suurushullustusega, manades esile seega erakordse auahnuse. Halastamatus — mis ju kõigil mõisnikel omane, paistis väljal eriliselt Huene tardunud silmist. Öeldut võib illustreerida näide H. Huene ja Lehtse tooaegse abijaamaülemä kirjavahetusest.

Abijaamaülem Praks kirjutab H. Huenele:

Isand Huene!

Edespidi ei anna mina välja ilma Teie seadusliku allkirjata Teie nimele aadresseeritud saadetisi ja palun sellepärast saata Teie pitsatit, pealkirjaga Им. Лехтсѣ.

Lehtse abijaamaülem Praks.“

Kiri mis näiliselt ametlik ja seadusepärane, tundus ometi Huenele liigselt toorena, solvavana ja ta ei saanud teisiti kui pidi au jalulesaadmiseks järgmise vastuse läkitama:

„15. nov. 1905. a.

Nr. 989.

Isand Lehtse jaamaülemale!

Teie abiline talupoja seisusest Praks saatis täna Lehtse mõisa omanikule Theodor Nikolai parun Hoyningen-Huenele isiklikult siia juure pandud sedeli, mida mina nimetatud Praksile tagasi palun anda ja ühtlasi temale ära seletada püüda tema inetut ja toorest tegu.

Lehtse mõisa valitsus.

Vabahärra parun Huene.“

Nähtub sest kirjavahetusest, nagu asuks paruni residents pealpool pilvi, sfäärides, kus mõnitavad pilgud kiirguvad põlastavalt talupoja pihta. Huene ilmavaate järele talupoeg oli loodud seks, et tõrkumatult sooritada mõisatöid ja tasuks vastu võtta vaid roppu sõimu; õiglustunded tallati jämedalt, toorelt jalge alla.

Sarnase rõhutatud olukorra man leidsidki igasugused uuenduste ideed ja manifestis tõotatud soodustused elvusküllast pooldamist. Lehtses ja ümbruskonnas talupoegi seisukord tundus eriti raskena ning seepärast oli just siin põhjalikumalt teotsemistungi märgata: usuti

vankumatult, et üle laia Venemaa hoovavad vabadusvõid maha uhavad rõhuvate seaduste barrikadid, võimalusi luues uue rahvavalitsuse tekkimiseks.

Karistussalgad, keda valitsus saatis rahutuste mahasurumiseks, toimusid üsna sageli valitsusdekreetest sõltumatult. Anduti mõisnike teenistusse, paenduti mõisnike nõudmistele ja ühtuti nende ebainimlike huvidega. Sellest tingitud ka need metsikud peksmised ja mahalaskmised.

Kuna Lehtse parun karistussalku nii igatsevi silmi ootas, ei tahtnud neist kuuldagi Pruuna Dellingshausen, samaselt Moe, Saiakopli ja Einmanni mõisade omanik Kuurberg, kes võrsunud Eesti soost. Kui viimasele mõisade kaitseks madruseid pakuti, keeldus, öeldes: „Minu pole mässajaid näinud ega usu ka nende olemasolu. Ja üldse pole ma palunud kumadruseid mõisa saata.“

Madruste salgad mitschmann von Steini ja Aljani niga eesotsas asusid vaheldumisi Tapal ja Käravete ning Udruku mõisates. Eraldi jõugud tegutsesid veel Seidlam omaniku von Schillingu ja Jäneda mõisniku von Benckendorffi juhatusel Aravete ümbruses.

G. Tamme tagaotsimine ja J. Velpneri mahalaskmine.

Kui oktoobri kuu alul „ajutised karistussalgad“ dragunite näol Lehtse mõisa kohale jõudsid, selgus peagi, et nende järele kohapeal erilist tarvidust ei ole. Kuna karistajad Rakverest kohale olid toodud, siis tegi Huene korralduse vallale osa mehi hobustega tagasi toimetada. Käsutegelik täieviimine langes tolelaegse vallavanema abi G. Tamme peale, kes aga ootamatult parunile teatas: „Vallal ei ole karistussalku ja selle pärast pole vallal nende küüditamiseks ka hobuseid. Viigu oma mehed kas või seljas üksikhaaval Rakverre tagasi, vallal ei ole sellega mingit tegemist.“ Sellest oli küllalt G. Tamme mahalastavate isikute nimekirja üles võtmiseks.

Teisena lasus G. Tammel süüdistus, et ta 6. nov. Lehtse vallamajas vabanduspäeva nime all peetaval rahvakoosolekul kõnesid oli pidanud ja Tallinnas 16. okt. öösel mahalastute perekonnaliigete toetamiseks rahalisest korjandusest oli osa võtnud. Kõik peol esinenud tegelased langesid Huene leppimatu viha alla.

Jõulu esimese püha õhtul korraldati Lehtse mõisas teenisjaskonnale jõulupuu, suurem ja toredam kui kunagi varem. Kuid jõulupuu all ei suutnud parun oma südame salajasemaid soove järsku enam varjata ja pahvatas välja: „Homme öösel tuleb Tamm kõige oma naisega puua oksa.“

Seda mõisniku „jõulurõõmu“ ja teenijatele valmistatud üllatust ei suutnud varjata aga teenijad ja paruni kavatsusest informeeriti kohe G. Tamme, kes elas Tapa lähedal Rauakõrve k. „Laasto“ talus.

Gustav Tamm.

Kui järgmisel päeval — teisel jõulupüha öösel Tamme kodunt kinnivõtma mindi, ei leitud teda eest, kuna ta peale mahalaskmise kavatsuse teadasaamist omale pelgupaigaks valis Tapa mõisa härrastemaja. Mõisa keegi otsima tulla ei taibanud, teiseks oli mõisaomanik von Fock ise Tallinnas. Hiljem kogus mõisa veel teisigi karistussalkade poolt tagaetavaid isikuid. Kord tulnud

mõisa küll von Sievers oma karistussalgaga, mis põgenike keskel suurt hirmu ja ärevust sünnitanud, kuid selgunud, et salgal aimugi pole kahtlaste isikute mõisas viibimisest ja nad ainult mõisa valitsejat taga otsivad.

Tamme mahalaskmise ja tagaajamise loosse on väga lähedalt seotud ka Ambla kirikuõpetaja J. Villberg. Nähes, et Lehtse parunil ega karistussalkadel korda ei lähe tagaajavat tabada, katsus J. Villberg ise Tamme asukoha kindlaks teha. Paar nädalat hiljem pastor sõitnud seks Tamme tallu, et usutleda ja üle kuulata põgeniku perekonnaliikmeid ja teenijaid. Kui siis Tamme abikaasa küsinud, et mis süüdi siis tagaotsitav nii teinud, et teda rahule ei jäeta ja isegi hingekarjane huvi tema asukoha vastu tunneb, vastanud pastor: „Ta on punane, liiga punane. Mis viga oleks tal siin rahulikult elada. Aga ei. Ta on täiesti punane!“ Lõpuks toonud hingekarjane Kristuse eeskujuks ja noominud Tamme abikaasat, et miks G. Tamm siiski ära põgenenud ja ennast karistussalgale mitte kätte ei annud, nagu seda tegi Kristus, kaitstes oma ideid ja lastes nende pärast ka ennast hukata. „Aga Sinu mehel, öelnud Villberg, ei olnud ikka õiged ideed, sest muidu ei oleks ta ära põgenenud!“ Igatahes on Tamme põgenemine suurt meelepaha V. valmistanud. Tamme pea pidi langema koos Velpneriga, kuid saatus otsustas teisiti ja G. Tamme veri jäi valamata! Et uurimisel mingisuguseid tagajärgi ei olnud, sõitnud pastor vihaselt minema.

Päale seda kui J. Villberg Tapale jutlustama sõitnud kutsunud ta Tapal viibimisel Tamme abikaasa enese juure, jällegi eesmärgil: teada saada mehe asukohta. Sellele järgnenud kutse Amblasse ilmumiseks kus usutamine endiselt jätkus. Kui lõpuks pastorile teatatud, et Tamm Peterburis asub, pannud Villberg issanda kiituseks käed kokku ja sõnanud: „Tänu jumalale, et tema seal asub, mina mõtlesin, et Soomes, seal oleks nemad ta päriselt ära rikkunud.“ Teatavasti oli Soome punameelsuse ja mässulikkuse poolest palju ohtlikum kui Eesti kubermang. Tegelikult põgeneski Tamm, peale esialgset varjulolemist Tapa mõisas, Peterburi ja siis Soome.

Veebruari alul tuli Tamme abikaasa, kes ka vahepeal kinnivõtmise kartusel oli ära põgenenud, koju tagasi. Tapa raudteejaamast läbiminnest tulnud talle sandarm Reek vastu, kes tema ära tunnud ja talle paljastatud mõõgaga kallale tungida ähvardanud. Vahejuhtumi likvideeris aga preester Janson, kes sandarmi hoiatas ja teda jõleda ning ülekohtuse teguviisi pärast noomis.

1906. a. saabus G. Tamm Soomest tagasi, arreteeriti aga kohe ja saadeti Tallinna vanglasse (Paksu-Margareetasse). Mõne aja äraistudes ta vabastati.

Kui Tamm hiljem Ambla pastori J. Villbergi kohtas, siis küsis viimane Tammelt ärapõgenemise põhjuseid. Seletusele, et „muidu oleks mind ju maha lastud“, vastanud J. Villberg kalgilt ja otsekoheselt: „See oleks ju sulle auväärt surmaks olnud.“

Verejanulise parun Huene „teeneid“ kroonib veel muide Tapa lähedal elutseva Joosep Velpneri mahalaskmine. Velpner oli tuntud korraliku, tööka ja ausa mehe, kuid täielise võhikulise arusaamisega olevatest poliitilisist sündmusist. Olles aga kirgline jahimees, käinud ta mõned korrad Imastu krahvi Rehbinderi metsas salaküttimas ja selle ala harrastamine saigi talle punaseil päevil saatuslikuks. Kord kutsunud krahv Velpneri oma mõisa — salaküttimise pärast aru andma. Saades aga viimaselt lakoonilise vastuse, et „minu kontori on samapalju maad kui sinu kontorist minu juure“, siisendanud see Rehbinderrisse metsiku ja meeletu kättemaksu iha. Ja kui edaspidi saabunud karistussalgad kõikjal jäledaid tapa- ja peksutalguid korraldasid, olid vee- renud silmapilgud, mil krahvi alatu, verdihkav soov võis takistamatult teoneda. Kallil jõulupüha öösel — 26. dets. 1905 a. — ilmus karistussalk krahv Rehbinderi poja juliatusel Velpneri elukohta — Rauakõrve külla „Sepa“ tallu. J. Velpner juba uinunud, kuna tema tädi Ann Lanning toas hilist öötundi kasutanud jõuluevangeeliumi lugemisega. Ja üks pühakirigi tunnistas et jõuluvalguses heredalt särama löönud täht pidi kustuma, tuhmuma kõikide inimeste üleastumiste lepitamiseks ja lunastamiseks. Piibililugemine ei toonud Lanningile rahuldust, mingi salapärase halb aimdus häiris meeli.

Selle ebaloomuliku oleskelu põhjused aga selgusid, kui tuppa sööstusid madrused kategoorilise nõudmisega — J. Velpneri viibimatut kaasatulemist. Viimane unehurmast virgunud, pahaaimamata nõustus aluspesus käsku täitma. Väljas Rehbinderit nähes, oli selge Velpneril maise teekonna lõpp.

Ta viidi „Tõnumäe“ talu kopli kohale, käsutati jooksmä ja lasti siis mitu kogupauku seljatagant järele. Kustutamatus verejanus üks madrustest torkas laiba mitmel korral täägiga läbi. Haavadest tulvuv veri tarretus lumivaibal, tähistades kohta, kus toimus „süüteo“ lunastamine.

Järgmisel päeval, s. o. kolmandal jõulupühäl, karistussalk pühitses vääriliselt J. Velpneri matuseid Tapal. Krahv Rehbinder hindas tõsiselt ja kõrgelt madruste „tööd“, jagades 100 rubla vaevatasuks. Olengule toodi 50 toopi piima — ning yerepulum jälestavais värvinguis võis alata.

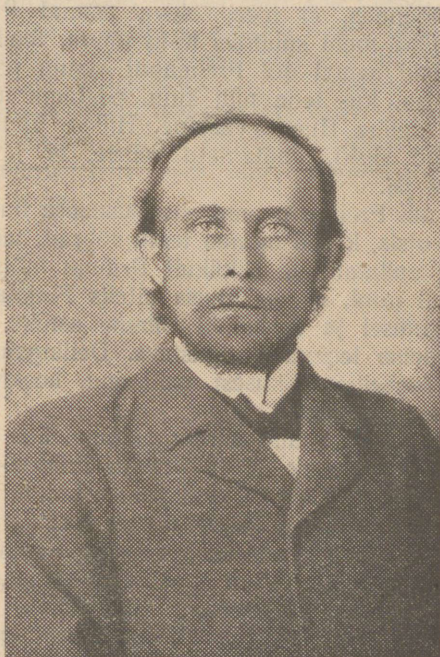
J. Velpneri mahalaskmise kohale — Lehtselt lähtuva tee ääre — püstitati leinajate omaste ja mahalastu tuttavate — sõprade — G. Tamme, J. Vinteri j. t. poolt mälestuskivi pealkirjaga: „Jumal ole mulle armuline, olen ülekohtuselt kannatanud“. Seda kivi püüdis Lehtse parun Huene möödasõidul paari brauningu kuuliga hävitada. Hiljem saatis ta mehed kohale, kes kirja kivilt pidid maha raiuma.

Mälestuskivi on tänini säilinud, meenutades veel kaua, kaua kurva elutõe — „liha on kui rohi“.

Huene põlastava tagakiusamise alla langesid kõik tolleaja nimekamad seltskonnategelased. Eriti veel need, kes esinesid kõnedega rahvakoosolekuil ja muul viisil püüdsid kaasa aidata üldise olukorra tervendamisele. Karistussalkade tulekul nende ühine siht oli aga — põgenemine, sest paruni poolt nad kõik olid musta nimekirja, s. t. mahalastavate hulka arvatud. Hukatavate nimekirja H.-Huene oli üles tähendanud üle 60 nime, vastavalt jaotades, missuguse surma osaliseks keegi saab. O. Hinzenberg, A. Pohla ja A. Grauen olid määratud poomise surma, kuna teised kas mahalaskmise või vangistusega pidid leppima. Selle musta

nimekirja kaotas H.-Huene Lehtse raudteejaamas, kus see hiljem kellegi raudteelase poolt leiti.

Pruuna-Kõrve väikekohapidaja Joosep Freimann. innukamaid seltskonnategelasi ja kõnemehi (võttis osa ka Volta vabriku tööliste koosolekust), saanud Jootmäk. koharentnikult Ants Puksilt teate, et teda olevat tagaotsitavaks kuulutatud ja mahalaskmisele mää-

Joosep Freimann.

ratud. Muidugi J. Freimann, elu alalhoiu instinkti tõttu, ei jäänud viimist tundi ootama ja olles koduseid asju korraldanud — keelatud kirjanduse peitnud, läks ööseks — 1905 a. jõulupühade järelpäeval — oma naabri Jaan Vogelbergi manu redusse.

Karistusesalk, kuhu tõenäoliselt kuulunud Huene lähemaid sugulasi, kui kamba tegelikke juhte, tunginudki

samal ööl tallu kohutava sõimu ja massilise lärmi saatel. Et Freimanni abikaasa kohkus ja esialgu seisukohta ei teadnud võtta „külaliste“ sisselaskmiseks, siis ammugi „löögirühm“ ei läbenud oodata ning sissepääsu hõlbustamiseks löödi isegi koja aken püssipäraga sisse. Loomulik, et Freimanni kodus eest ei leitud. Madruste eemale peletamiseks ning eksiteele viimiseks Freimanni abikaasa tõendas, et mees olevat läinud Pala mõisa oksjonile. Osa mehi suundus kohe sinna, ülejäänud terroristid viisid samal ööl Freimanni venna pantvangina Lehtse mõisa, kus teda pidi kinni peetama niikaua kui tabatakse tõeline Huene vastane. Hiljem vabanes Freimanni vend siiski, vaatamata sellele, et J. Freimann tabamatuks jäi.

Ajal, mil Freimann oma elu päästmise huvides siinseal varju otsis, käisid mõned tema sõbrad, teiste hulgas ka Lehtse vallatalitaja, isiklikult Pruuna mõisniku Dellingshauseni jutul, et see kaasa aitaks Freimanni „süüteo“ selgitamisel ja vastavaid samme astuks, mis Freimanni legaalse tegevuse õigustaks. Dellingshausen, aga äärmisest tagasihoidlikkusest vallatuna, keeldus ja loobus vahelesegamisest.

Lõpuks J. Freimann siirdus Soome, kus tegi kaastööd mitmele ajalehele. (Elab praegu Pruuna-Körves.)

5. jaanuaril 1906 a. vangistati Lehtse kaupmees Otto Hinzenberg ühes mitme teise poliitiliseks süüdlaseks arvatud tegelasega ja saadeti Tallinna vangrässe. Teda süüdistati rahva koosolekutest osavõtus. Maailmavaatelt oli O. Hinzenberg edumeelne, uuenduste nõudja ja rahva elujärje paranemise tulisehingeline pooldaja. Poliitiliseks ässitajaks ei või teda kaugeltki nimetada.

Seltskondlikus elus oli O. Hinzenberg tuntud aktiivse, lugupeetud ja vastutuleliku rahvategelasena. Seejärest vaevalt leidis Lehtses ja ümbruskonnas seltsi ja koondisi, kus tegev poleks olnud O. H. kas asutajana, juhatuseliikmena või lihtsalt tegevliikmena.

O. Hinzenbergi peeti kinni Tallinna vanglas kunni veebruari lõpuni.

6. nov. 1905 a. rahvakoosolekul kõnedega ja ettepanekutega esinenud ja seejärest süüdistatud talupere-

meeste — Soosaare ja Rossina, Lehtse vallakirjutaja A. Pohla ja O. Hinzenbergi süüteo asjad olid harutusel 18. veebr. Tapa rahukohtuniku juures, kes A. Pohla — 3 nädalaks, ja teised 2 nädalaks aresti mõistis.

Sellele otsusele järgnenud edasikaebuse põhjal mõistis aga Rakvere rahukogu 23. märtsil kõik kaebelused õigeks. Kohtualuseid kaitsis adv. Lui Olesk.

16. veebr. 1906 a. Lehtse valla täiskogu koosolekul määrati Siberisse saatmiseks 6 isikut ja Lehtse valla piiridest väljasaatmisele 11 inimest. Mainitud otsuse tegemiseks peeti täiskogu koosolek sõjakohtu nõudmisel. Hoolimata tehtud otsustest sõjakohus ühtki isikut ei interneerinud. Kes olid väljasaadetute nimekirjas — ei teata.

Ambla vald.

Rahvas ise vahejuhtumisi ja meeleavaldusi likvideerimas.

Tähtsamas dokumendis meie 1905 a. revolutsiooni-
lise liikumise kohta — Vene politsei departemangu üle-
vaates, nimetatakse Ambla alevikku oma ümbruskonna-
ga rahutumamaks maakohaks kogu Eesti kubermangus.
Need rahutused, mis pealegi kordunud, o'levat nii suu-
red olnud, et põhjustanud isegi sõjalise jõu kohale
saatmise.

Sarnast Vene politsei hinnangut Ambla ja üm-
bruskonna kohta tuleb lugeda aga liialdatuks ja ebaõig-
laseks. Võrreldes teiste keskkohatadega, nagu Koeru, Türi
ja teised kihelkonnad, oldi Amblas siiski tagasihoidliku-
mad, kuigi ka siin küllalt põhjusi oleks leidunud ak-
tiivseteks väljaastumisteks ja käremeelsteks uuendus-
nõudmisteks. Kui sõjalist jõudu tõesti kohale saadeti,
siis selle põhjuseks ei olnud kaugeltki mitte talurahva
aktiivsus, vaid mõisnikkude eneste algatatud provokat-
sioon.

Kui teistes maakondades ja isegi teistes Järvamaa
osades juba 1905 a. kevadel vastuhakkamisi ilm-
siks tuli mõisnikkudele esitatud palgakõrgendamise
nõudmiste rahuldamata jätmise puhul, siis Ambla vallas
sarnaseid vastuhakkamisi üldse kusagil ette ei tulnud.
Astuti küll siingi samme oma olukorra paranda-
miseks, esitati vastavaid palveid ja märgukirju, kuid see
kõik sündis rahulikul teel, kusjuures igat astutavat sam-
mu varem asjalikult ja kainelt järele kaaluti. Ja kui 1905
aasta maikuul Amblagi vallas allakirjutajaid leidis

üldisele vallast valda liikuvale märgukirjale, et mitme valla kohta ühiselt talurahva asjade kommissaari kaudu omale teatud õigusi ja soodustisi hankida, siis allkirjade andmine sündis kindlas teadmises, et enese majandusliku olukorra parandamine ja selleks riigiasutuste kaasabi palumine ei saa olla kuidagi mingisugune riigivastane aktsioon ja kuriteigu, mis võiks viia valitsusvõimude tagakiusamise alla.

Rahvas püüdis otseselt ise sumbutada iga vahejuhtumise ja meeleavaldusliku väljenduse, et põhjust poleks valitsusvõimudel üldse vahele segada. Nii sumbutati näiteks 29. mail 1905 a. kohalikus kirikus üldise tugeva kõhimisega kellegi meeleavalduse-ilmeline vilistamine jutluse ajal. Kardeti, et kui mõni juhuslikult kirikus viibivaist valitsusvõimudest või jälle õpetaja seda vilistamist märkab, siis kogu kohalik rahvas kahtlustuse alla võib sattuda. Ja kui 12. mai öösel põlema süüdati Koigi-Aru karjamõisa põllul olev viljaküün ning paar kartulikuha, siis rahvas mõistis sarnase kuritahtliku ja salajase põletamise teravalt hukka, seda rohkem, et mõisaomanik von Kurse, vastu tulles mõisatöölisele, iuba ise viimaste palka eelmisel talvel 5 rubla võrra suurendanud oli. Rahvas andis küllaltki selgesti mõista, et temal sarnaste tulekahjudega vähematki ühist pole.

Esialgu näiski, et Ambla vald, mujal juba kevade ilmsiks tulnud rahutuslainest täiesti puutumata jääb. Kuid sügise kätte jõudes tuli siinseilgi elanikel üle elada ärevaid ja õudseid sündmusi, hoolimata sellest, et nende sündmuste kujunemiseks mingisugust erilist algatust üles ei oldud näidatud.

Saladuslikud tulekahjud tekitasid ärevust.

Esimesteks ärevuse sünnitajateks olid saladuslikud öised tulekahjud. Kes tule süütas, kes nende südaõiste müsteeriumite korraldamiseks juhatusi jagas, seda ei osatud ega suudetud alul kuidagi seletada. Kui need põlemised, õigemini põletamised aga ikka sagedamateks muutusid ja nähti, et põlemised aset leiavad ikka õh-

tuti võrdlemisi varakult, pealegi tuulevaikse või ainult nõrgalt tuulise ilmaga, nii et kõrvalseisvaid hooneid kunagi hädaoht ei ähvardanud, et põletatavateks hoone-teks olid vanad ja iseenesest kokkuvarjiseda ähvardavad viljaküünid või rehed, mis enne kõrge summa eest kindlustatud, siis jõuti lõpuks kindlale veendumusele, et mõisahoonete põlemasüttimisel ainult mõisnikkude eneste käsi mängus saab olla.

Sarnane kahtlus mõisnikkude vastu aina suurenes, kui nähti, et mõisnikud iga mõisahoonete põlemasüttimise eest, kui ka pärast seda alati mingisugustest mässaiatest rääkisid, keda seni aga veel keegi oma silmaga ei olnud näinud, samuti aga ka talurahvast ennast üldiselt mässumeelsuses ja mõisahoonete põletamises kahtlustada püüdsid. Arvati, et mõisnikkudel tekkinud mingisugune kindel eesmärk või tagamõte, mille teostamiseks ise vanu, lagunenuid ja kõrgelt kindlustatud mõisahooneid põletavad ning süü siis talurahvale vee-retavad.

Nii süttis põlema 31. aug. Rava mõisas keskpäeval viljaküün. Kuigi küünis umbes 70 kahehobuse koormat peksmata herneid leidis, ei astunud mõisaomanik Arnold Stackelberg tulele piiri panemiseks siiski mingisuguseid samme. Parunil oli käepärast telefon, mille kaudu kohale oleks võinud kutsuda tuletõrje, kuid midagi sarnast ei tehtud.

17. okt. öösel süttis põlema jällegi Rava mõisas üks vanemajst heinaküünidest. Seekord teatati tulekahjust aga juba Amblasse, kust ka tuletõrje välja sõitis. Kuid tuletõrje väljasõitmise järele süttisid põlema ka Ambla oma hooned, nimelt õpetaja Joh. Villbergi rehi ja uraadnik Kirnmanni elumaja. Kohaliku tuletõrje Rava mõisas viibimise tõttu, mis Amblast umbes 10 km. kaugusel, põlesid nii õpetaja rehi kui ka uraadniku maja kogu seesoleva kraamiga maani maha. Viimases hoones jäid tulle isegi uraadniku lehm ja hobune, kuna inimesed ise suuri vaevu välja pääsid.

Ambla tulekahjude põhjuseks oletati kindlasti sihtlikku süütamist, mille teostamiseks tuletõrje äraoleku aeg kõige sobivamaks osutus.

30. okt. õhtul põles ära Jootma mõisas üks heinaküünidest. Et saladuslikkude küünipõletamiste taga just mõisnikud ise seisid, tõendab kõige selgemini Jäneda mõisaküüni põletamine. Nimetatud mõisa omanik H. von Benckendorff oli küüni põletajaks kaubelnud oma mõisa kupja, lubades tasuks temale 25 rubla. Kuigi küünkupjast süüdatuna korralikult maha põles, hakkas mõisnikul nähtavasti kahju liig suurest töötasust ja jättis 10 rubla kupjale hoopis maksmata. Sarnane töö alahindamine omakorda vihastas jälle kubjast, nii et ta mõisahärra ihnsusest kui ka küünipõletamisest teistele kaasteenijatele ja kogu ümbruskonnale kõneles.

Rava mõisaomaniku A. Stackelbergi upsakus ja võimuahnus.

Kuigi Rava mõisas küüne põletati just korduvalt, siiski ei suutnud keegi ümbruskonna elanikest ei ka mõisa oma teenijaist uskuda, et küünide põletamine kuidagi mässajatega ja üldse mässuvaimuga ühenduses võiks olla. Usuti võnkumatult, et kõik see küünide põletamine on mõisahärra oma töö, et selle kaudu oma võimupiire, üleolekut ja käsutamisõigust talupoegade ja mõisatööliste üle suurendada.

Parun Arnold Stackelberg oli tuntud upsaka ja kõrgi mõisnikuna. Sellepärast kostis ka tema mõisa tööliste ja rentnikkude hulgast, palju sagedamini nurnaid ja kurtmisi oma seisukorra ja töötingimuste üle. Isegi taluperemeestele kui ostetud kohtade omanikkudele püüti sageli veeretada mitmesuguseid lisakohustusi ja koormatusi, mille kandmist ja täitmist vastuvaidlemata nõuti.

Kuid kõige raskemaks osutus just mõisatööliste ja rentnikkude seisukord. Kõige selgemini tõendab seda alljärgnev leping.

Ambla (Rava) valla talupoeg N. N. kaupleb ennast Rava küla mõisaomaniku Arnold Karlovitsch Stackelbergi juure põllutööliseks ühe aasta peale, 23. aprillist

1905 aastast arvates kuni 23. aprillini 1906 aastani järgmiste tingimustega:

§ 1. 1) Tööline on kohustatud majandusliku aasta jooksul mõisa heaks tööd tegema 3 tervet päeva nädalas ja nimelt igal aastal 156 päeva.

2) Tegema peale selle mõisa heaks sel ajal ja sel kombel, kuidas seda mõisavalitsus nõuab, järgmised tükitööd:

a) peab neli vakamaad rukki lõikama ja kuivalt hakkidesse panema, 4 tolli peab kõrs pikk olema.

b) peab neli vakamaad otri lõikama, lõigatud vilja kuivalt rōukudesse panema, viljapead kokku korjama. rōugud alt üles tõstma ja pealt kinni katma.

c) peab ühe päeva aastas mõisa lambaid niitma.

3) Peale selle ketrab mõisa iga aasta 12 naela takku ehk neli naela linu.

§ 2. Kui põllutööline I jaos, eelnimetatud § tähendatud päivi ära ei tee, siis maksab ta mõisa iga võigujäänud päeva eest: talvel 45 kopikat, aga suvel 60 kopikat tasu ja kui ta esimese mõisavalitsuse käsu peale tükitööle ei tule, siis maksab ta mõisavalitsusele puudumise eest iga kord trahvi kahekordses tööhinna suuruses.

§ 3. Tasu, mis põllutööline eespool nimetatud tööde ja kohustuste eest saab, on mõisakoht N. N., mis töölisele tarvitada antakse ja mille suurus: põllumaad — 4 tiinu, heinamaad — 2 tiinu, karjamaad — mõisa metsas teatud piirides, misjuures kohapidamine järgmiste tingimiste järele peab sündima:

1) Põllumaade pruukimise juures nõutakse, et tööline kolmandiku jao põldudest rukki all, kuuendiku odra all, kuuendiku kaera all ja kuuendiku kartuli all peaks ja et kolmandik jagu kesas seisaks. Igal teisel seemnevahelduse korral maksab tööline mõisavalitsusele iga vakamaa eest kindlaks määratavas suuruses rahatrahvi.

2) Põllud, mis tuleva aasta külvi alla tulevad, peavad käesoleva aasta sügisel üles küntama ja rukki-põld täis külvatama.

3) Töölisele on keelatud oma koha pealt saadaud heinu, õlgi, põhku, loomatoitu ja sõnnikut ära anda

ehk laenata, selle kartusega, et rendileping viibimata lõpetatud saab.

4) Koha peal olevad ehitused ja aiad peab tööline korras hoidma, ära parandama, katused oma õlgedega peale tegema ja ehituste juure kõik materjali vedama; selle eest ei saa tema lepingu lõpetamise korral mingit tasu.

5) Koha paremaks tegemise eest saab tööline tasu mõisaomaniku käest ainult sel korral, kui ta mõisaomaniku käest kirjaliku loa paremaks tegemise peale on saanud.

6) Töölisel ei ole õigust: a) tema hooleks antud kohta teiste inimeste kätte anda; b) koha piiridesse ja oma majasse võõraid elanikke (üürilisi) vastu võtta ja ülepea kedagi võõrast inimest oma juures üle 24 tunni pidada, vaid peab nende üle ajaviitmata mõisavalitsusele teada andma; c) koha karjamaale võõraid loomi võtta ega lambaid metsas lasta käia.

§ 4. Põllutöölistele tehakse kohuseks ilma vastu-tõrkumata kõik tööd ära teha, mis mõisavalitsuse poolt temale peale pannakse, missugused need ka ei oleks ja peab aupaklikult mõisa eestseisjatega ümber käima.

§ 5. Tarvilik ahjukütt saab töölisele mõisavalitsuse poolt kätte juhutatud.

§ 6. Peale tööde ja kohustuste, mis paragrahv 2 tähendatud, peab tööline kõik kroonu-, kogukonna- ja kirikumaksud selles suuruses ja sel näol, nagu need tema käesoleva koha peale pannakse ehk edaspidi peale pandud võivad saada, tasuma; peab jaamamoonärga aasta nõndasama palju, kui ennem maksta oli, ära tasuma.

§ 7. Tööline on kohustatud nii mitu sülda teed tegema, kui palju seda ennegi selle koha peale tuli.

§ 8. Iga ainsama üleval nimetatud seaduse rikkumine töölise poolt toob enesega ühes ajaviitmata kogu lepingu murdmise ja sellega ühendatud töölise ajaviitmata väljakolimise temale antud kohast.

§ 9. Koha peal on järgmised ehitused: elumaja — uus, laut — vana ja kaev.

§ 10. Kui kumbki pool seda lepingut järgmise aasta 23. aprilliks ära lõpetada tahab, siis peab tema

seda teisele poolele mitte hiljem kui majandusliku aasta 2. veebruaril teada andma. Kui niisugust äraütlemist kummaltki poolt pole tehtud, loetakse leping ühe aasta peale edasi maksvaks, sellest päevast peale arvates. millal kaubalepingu hakatuses tähendatud tähtaeg möödas on.

Kuigi samasugused lepingud ka teistes mõisates maksvad olid, olid Rava mõisa töölised ja rentnikud nende lepingute kaudu aga eriti seotud. Töoliselt ja rentnikult nõuti otse üle jõu käival kujul igasuguste kohustuste täitmist, lisaks kõigele veel aupaklikku ja alandlikku esinemist mõisavalitsuse ees, kuna mõisaomaniku enese kohustustest ja esinemisest tööliste ees selles lepingus, mida mõisaomanik ise veel seaduseks nimetab, sõnagi lausunud pole. Isegi ainukese vastutatusena nimetatud mõisamaakoht asus sooservikul, kusjuures karjamaa juba täiesti soiseks osutus. Mõisa nõudmisi kokkuvõetult võib võrrelda elevantiga, kelle kõrval mõisa vastutatus — sooäärse mõisamaakoha näol sääsena esineb. Ja üks pakkunud ju maa majanduslik olukord kogu ulatuses sarnaseid teravaid kontraste; ühel pool mõisnikkude uhked härrastemajad nende juure kuuluvate suurte maa-aladega, teisel pool aga ainult viletsad ja armetumad mõisatöölised, rentnikkude ja taluperemeeste hooned nende juure kuuluvate väikeste maa-aladega, kuid mitu korda suurema rahvaarvuga.

Kuid neidki väikeseid maalappe ja viletsaid hertsikuid ei lasknud parun A. Stackelberg soovikohaselt kasutada. 1906 a. kevad-talvel vallandas ta kõik töölised, kes väiksemalgi määral nõuda julenud uuenduste maksmata panemist ja elujärje parandamist. Mõisahooned töölised põletada ei saanudki, sest kõik „põletamisväärsed“ küünid oli parun juba ise varemalt ära põletada lasknud.

Vallandatud mõisatöölised kohta tähendas parun kupjale: „Võta roigas ja pekka kõik mõisast välja“.

Kahele Vistla küla rendikohapidajale lasi parun A. Stackelberg käristussalgal isegi ihunuhtlust anda, et need teistele taluperemeestele nõu julnud anda mõisaomanikult rendi alandamise palumiseks. Üheks peksetuks osutus „Suurepere“ talupidaja Saame. Tõendatakse, et

viimasel muud süüd pole olnudki, kui et mõisa metsast ühe noore puu varastanud ja seda värvapostiks kasutanud. Muidugi ei olnud parunil õigust meest metsavarguse eest peksta lasta, küll võis seda teha lasta aga mehe poliitiliseks ässitajaks tembeldamise kaudu.

Kas nüüd kartusest, et töölised ja talupojad temale liigse võimutsemise, käsutamise, üleoleku ja upsakuse pärast kätte võiksid maksta, mis ärevuse suurenedes täiesti võimalikuks võis kujuneda, või asus parun ise karistussalkade juhtimisele, mida kindlasti usutakse, kuid talvel lahkus parun A. Stackelberg mõisast. Tagasi ilmuta Ravale alles 6. mai öösel.

Mõisa tagasitulekulgi püüdis parun oma harilikku üleolekut ilmutada. Nimelt käsutati mõisa ööseks kõik mõisa metsavahid ja kupjad, et neist moodustada mõisa kaitset võimaliku kallaletungi vastu. Või tahtis parun sarnase demonstratiivse omakaitse organiseerimisega, mis nii mõisateenijates kui ka ümbruskonna elanikkudes võõrastust tekitas, veel tagant järele näidata. et ka mõisnikkude põli raske, nende elu alalises hädaohus ja nad isegi enam oma enese mõisates rahulikult elada ei või. Tegelikult ei oleks julenud ju keegi talurahvast peale karistussalkade hukatuslikku ja metsikut tegevust isegi enam sõrmegei mõisniku vastu üles tõsta.

Jäneda noorparuni verejanu ja peksuhimu.

Teiseks silmapaistvamaks tüübiks Ambla valla mõisnikkude peres osutub Jänedä mõisa noorparun Hans von Benckendorff. Nimetatud noorparunile oli nagu külge sündinud taltsutamatu ja vaigistamatu peksuhimu ja piiramatu verejanu. Nimetatud parunit võis leida Lehtse mõisa omakaitse jõugus, Pruuna mõisa küünide ja kõrvalhoonete põletajate hulgas, et sihiliku provokatsiooni kaudu talurahvast kahtlustuse alla saata ja karistussalkade kohale kutsumiseks usutavamaid põhjendusi luua. Samas võis H. von Benckendorffi leida juba Aravetel. et koos Seidla mõisaomaniku Schillinguga metsikul ja kõige verejanulisemal ja julmimal viisil talupoegi piinata ja maha lasta. Isegi kaugemale ulatus H. von Bencken-

dorffi tegevus, nimelt Harjumaa'e — Alaveresse, kus tema korraldusel 12 meest maha lasti.

Et Hans von Benckendorfi verejanu igal võimalikul juhusel uuesti ohvreid sundis otsima, tõendab asjaolu, et tema isegi hiljem okupatsiooni päevil oma tallmeisteri 14-aastase poja Johannes Paimetsa täiesti tühiise ja isegi selgitamatu villavarguse pärast Saksa sõdurite poolsurnuks lasi peksta ja lõpuks sõdurite peksmisega mitte rahuldudes ise vitsakimbu haaras, et neile näidata, kui armuheitmatult ja toorelt peksma peab. Selle peksmise tulemuseks oli, et põisikene peksuhäavavatest enam paraneda ei suutnudki ja nende kätte hiljem suri.

Sarnase ülalpidamise ja lesinemise juures osutub täiesti usutavaks, et H. von Benckendorf oma mõisas ise küüni põlema süüdata lasi ja süütajaks palgatud kubernajasele tasuks lubatud 25 rubla asemel ainult 15 rubla maksis (vaata lhk. 53.).

Kuid ka H. von Benckendorfi enese maine elu lõpetati vägivaldsel teel. Vabadussõja ajal — 1919 a. (lihavõtte pühade ajal), kui parun teel oli Jäneda mõisast Kaalijärve karjamõisa, tabas teda avalikkusele teletmata laskja surmav kuul.

Teisi võimutsejaid mõisnikke Amblas.

Eelnimetatud mõisnikkude tegevust täjendasid omakorda veel Käravete mõisa omanik von Tiesenhauer ja Seidla mõisaomanik von Schilling. Eriti unustamatuid mälestusi on jätnud rahva hinge Seidla mõisaomaniku von Schillingi tegevus, kes koos Jäneda H. von Benckendorfiga Aravetel kui ka mujal talupoegi surmasid ja seda sageli kõige julmimal ja metsikumal viisil.

Kui karistussalgad 1905 a. lõpul Ambla valda saabusid, siis asukohaks valiti just Käravete mõis. Siit liikusid karistussalgad ümberkaudsetesse mõisatesse ja küladesse, et külvata surma ja hukatust.

Karistussalga üldjuht von Stein (x) ja karistussalga ülem Aljunin (xx).

Ambla rahvategelaste tegevus.

Ambla vallas kohapeal mingisuguseid rahvakoosolekuid ei korraldatud. Kuid et siingi ärksamaid tegelasi leidis, kes rahva elujärje parandamist tarvilikuks pidasid, siis selle eesmärgi teostamiseks otsiti ühendušt naabervaldade tegelastega.

Kui Lehtse vallas näiteks 1905 a. novembris rahvakoosolekuid korraldati, et tutvuneda valitsuse reformidega, keisri poolt antud manifestiga ja harutada ühiselt silmapilgu akuutsemaid küsimusi, siis teiste hulgas esines kõnelejana ka Ambla rätsepp H. Prits. Viimane ei suutnud kuidagi leppida valitsuse ja valitsemise puudustega, hiiga suure riikliku võimuga ning mõisnikkude võimutsemisega.

Teiseks tegelaseks Ambla valla piirides osutus kar-

tulikaupmees Juhan Võrk, kes tegeles ka veel seltskonnategevuse ja rahvakultuuri tasapinna tõstmise alal. Kui rohkem arenenud ja ärksam isik, sai J. Võrk tiivustatud tolleaegseist vabaduspüüetest, püüdes nende arendamiseks ja elustamiseks igakülgset kaasa aidata. Kõigest ümbruskonnas korraldatavatest koosolekutest osa võttes, esines J. Võrk neil koosolekutel ka ise kõnedega, mis kõik olid sihitud mõisnikkude ülivõimu vastu. Teistest tegelastest, kes tolleaegsele liikumisele kaasa elama olid sunnitud, tuleb nimetada veel kaupmees August Roosti, kui tulihingelist ja aktiivset seltskonnategelast.

Kui ülalmainitud tegelasi huvitas eestkätt rahva elujärje parandamine majanduslike soodustuste nõudmise, eriti mõisnikkude võimu piiramise kaudu, loobudes puht poliitilistest võtetest ja valitsusevastasest väljaastumistest, siis nende kõrval leidis ka sarnaseid tegelasi, kes isegi valitsusevastast vaenu õhutasid ja avalikkudele väljaastumistele ning vastuhakkamistele ässitasid.

Üheks sarnaseks aktiivsemaks tegelaseks osutus Jootma küla talurentnik Hans Puks. Liikudes peale Ambla kihelkonna veel Virumaa ja Harjumaa valdades, esines ta ägalpool ägedaloomuliste kõnedega ja valitsusevastaste väljendustega. Parteipoliitiliselt kuulus ta äärmiste pahempoolsete ja seega just aktiivsemate ja ässitusmeelsemate tegelaste ridadesse.

H. Puksi kaastöölisteks ja abilisteks osutusid Amblas elavad Eduard Kosta ja viimase lellepoeg August Kosta. Siis esinesid Ambla vallas sageli veel teiste valdade tegelased, levitades siin oma vaateid ja mõtteid.

Kuna Ambla vallas rahvakoosolekuid ei korraldatud, siis ainukeseks avalduseks ja ettevõtteks jäi kohaliku käsitöölise seltsi ellukutsumine, mis aga juba asutamise järele muudeti üldiseks töörahva seltsiks, et võimalus oleks liikmeks astuda ka mõisatöölistel. See selts aga ei saanudki tegevust alustada, kuna peagi karistussalgad ilmusid, kelle kaudu igasugused kahtlastena näivad ja tunduvad rahvaalgatuslikud ettevõtted lämmatati. Isegi seltsi põhikirja ei suudetud registreerida. Valitud oli küll aiutine komisjon, kes põhikirja registreerimiseks ja tegevuse elustamiseks samme pidi astuma,

kuid valitsusevõimudega vastollu ja mõisnikkude vihaning tagakiusamise alla sattumise kartusel ei juletud varemaid kavatsusi üldse teostada.

Pealegi hakkasid esimesed liikmed, keda arviljelt ainult 7 oli, karistussalkade tegevusest hirmutatuna, seltsist lahkuma. Kuru mõisa valitseja von Stein oli ähvardanud isegi kõigil töörahva seltsi astunuil silmad peast välja pista ja nad lõpuks üles puua lasta. Ei ole siis ime, et meelegeitele viidud mõisatöölised, kes seltsi liikmeks astunud, surma kartusel enam seltsi ajutise komisjoni liikmete lähidusestki mööda minna ei julenud, vaid viimaste jutule saatsid oma perekonnaliikmeid, et need seltsile maksetud liikmemaksu tagasi tooks ja nimed seltsi nimekirjadest maha kustutaks. Veel lasti paluda seltsi komisjoni liikmeid, et need surnuks vaiksiks, kes üldse liikmeks astunud.

Nähtavasti pidasid aga mõisnikud ise oma käsilaste kaudu selle kurjakuulutava seltsi arenemist ja eluavalduisi igakülgset silmas, ja neile isegi asutajate liikmete nimedki täpselt teada olid. Nii vallandati 1906 a. kevadel Kuru mõisa karjamõisas — Jootmal kaks mõisatöölise sellepärast, et need Ambla töörahva seltsi asutajateks olid olnud. Nad osutusid ka ainukesteks vallandatud mõisatööliseks Ambla ümbruskonna mõisates.

Selle sekeldusi sünnitava, kuigi ametlikult veel mitte eksiteeriva seltsi ajutisse komisjoni kuulusid: esimehena H. P r i t s, kassapidajana K. I n g l i s t, peale selle J. F r e i m a n n j. t.

Samuti kutsuti ellu Amblas 1905 a. lõpul, keisri poolt avaldatud manifestist julgust saades, naiselts. Kuigi nimetatud selts rohkem üldsihilisi kõnesid ja koosolekuid korraldas, kalduti neil koosolekutel sageli aga ka naiste poliitilise seisukorra arutamisele.

Nimetatud üksikute tegelaste rahvakooslekutest osavõtus ja koosolekutel kõnedega esinemises, samuti kui viimasena nimetatud kahe organisatsiooni ellukutsu-mises ilmnnes ainukene Ambla vallahva eneseavaldus ja algatus. Arvesse ei saa võtta valitsusevastaste ässitajate esinemisi, kes tegutsesid pealegi väljastpoolt saadud juhtnööride järele.

Kogu vald — karistussalkade tallermaaks.

Hoolimata sellest, et rahvas Ambla vallas äärmiselt tagasihoidlikult ja mõõdukalt esines ja kusagil ei vastuhakkamisi ega ka mingisuguseid väljaastumisi ei korraldanud, ei jäänud aga siiski sinne vald karistussalkade tegevusest puutumata.

Jõudes kohale detsembri lõpupäivil — veidi enne jõulupühi, algasid karistussalkade poolt vangistamised, läbiotsimised, mahalaskmised ja peksmised. Eestkätt vangistati ja karistati muidugi neid, kes rahvakoosolekute osa võtnud ja koosolekuil kõnedega esinenud. Ei hoolitud sellest, kas peetud kõnedes riivati valitsevat riigikorda või ainult mõisnikkude huvisid ehk ei oldud üldse ei mõisnikkude huvisid ega ka riigikorda puudutatud, vaid ainult puht majanduslikke küsimusi arutatud, koos talurahva üldise elujärje parandamisega, karistamise alla kuulusid kõik.

1906 a. jaanuari esimestel päevadel vangistati Amblas raamatukaupmees Matsbeck ja rätsepad Kärtner ja Prits. Kuid kõik vabastati kohe, ainult Kärtnerile anti enne vabastamist ihunuhtlusena 25 hoop. Ihunuhtluse osaliseks on Kärtner saanud aga täiesti ilmsüütult. Tol ajal otsiti taga eriti valitsusevastase tegevuse kui ka valitsusvõimudele kallaletungimise pärast Amblas elanud Eduard Kostat. H. Prits, keda E. Kosta elukoha asjus usutatud, annud üles Kosta asemel aga Kärtneri, kes siis ka, ilma et isikule enesele kuj ka tema tegevusele vähematki tähelepanu oleks omistatud, Ed. Kosta asemel täiesti ilmsüütult 25 hoop vastu pidi võtma.

Peksmist toimetava karistussalga juhiks oli tolkorai rittmeister Sjevvers. Veriseim 1905 a. timmukas, kes ei häbene tänaseni elada ja tegutseda eesti rahva keskel.

H. Prits ise aga uute kaebuste põhjal tema poolt Lehtses peetud keelatud kõnede kohta, võeti uuesti kinni jaanuari keskel ja viidi Käravete mõisa, mis oli karistussalkade asupaigaks, et seal maha lasta. Mõisnikkude ja karistussalga juhtide mee'epahaks, H. Pritsu enese õnneks, ilmus aga mahalaskmise ajaks mõisa tema naine, kaasa võttes ka sülelapse. Nähtavasti ei söanda-

nud karistussalga juhid koos Käravete mõisaomaniku Tiesenhauseniga väetiti rinnalast isata jätta ja määrasid surmanuhtluse asemele H. Pritsule vangistuse. Sarnane otsuse muutmine sündis ilmse pahameelega. Anti mõista otse avalikult, et H. Pritsu naise ilmumine mõisa koos lapsega karistussalgale vägagi vastumeelseks „töötakistuseks“ oli kujunenud.

Käravetelt saadeti H. Prits Paide vanglasse. Kuid tema süüteo asja kainemalt ja asjalikumalt harutades leiti, et temal üldse mingisugust erilist surmasüüid ei lasu, mille tõttu ta ka pärast paarinädalast vanglas kinni pidamist hoopis vabastati. Siiski anti temale enne vabastamist ihunuhtlusena veel 50 hoop. 18. veebr. tuli tema süüteo asi Tapa rahukohtus harutusele, kus ta rahva-koosolekul tel kõnedega esinemise pärast ainult kaheks nädalaks aresti mõisteti. Edasikaebuse põhjal Rakvere-Paide rahukogusse, mõisteti ta aga 23. märtsil rahu-kogu poolt täiesti õigeks.

See fakt tõendab, ei kui õnnelik vahejuhtumine H. Pritsu mahalaskmisest poleks päästnud, siis ta mõisnikkude ja karistussalkade poolt korraldatud tapatalgul oma elu täiesti ilmsüütult oleks ohverdanud.

Veel teine juhtum näitab, kui võrd lahku läksid mõisnikkude ja kohtuniku seisukohad ning arvamised. 1906 a. saksakeelse jumalateenistuse ajal ilmusid Ambla kirikusse Eduard Kosta ja viimase lellepöeg August Kosta. Kandes silmatorkaval kohal revolutsioonilist punast värvi, astusid mõlemad mehed tugeva maameheliku sammuga läbi kiriku, otse esimese pingini, kuhu siis maha istusid. Kuigi sarnane demonstratiivne kirikusse ilmumine kirikus viibivaid saksa koguduse liikmeid, peaaeglikult mõisnikke, teatud määral ehmatas, ei saanud seda vahejuhtumist siiski korravastaseks ega rahurikkumise-ga ühenduses seisvaks tunnistada. Sellest hoolimata kaebas aga Lehtse mõisa omanik parun Hoyningen-Huene mehed kohtusse, andes tunnistajaks saksa koguduse liikme — kaupmees Albrecht. Ehk küll parun Huene kui kiriku eestseisja, meestele äärmiselt silmapaistva „rahurikkumise“ pärast kõige valjemat karistust nõudis, ei leidnud kohtunik oma väljasõidu istungil Amblasse selle

süüteo kaugeltki nii erilise ja valju karistuse väärilise, määras ainult demonstratiivse esinemise pärast mõnepäevase kinniistumise.

Siiski oleks võinud Ed. Kosta käsi palju halvemini käia, kui kohturuumi tulnud politsei kreisiülemale noorem abiline Sepp tema ära oleks tunnud. Oli ju E. Kosta tagaotsitav koos Hans Puksiga, kui kaassüüdlane Aravete uraadniku tulistamise asjus. Nimelt tegutsedes koos poliitilise agitaatori Hans Puksiga, olid mõlemad 1905 a. sügisel Aravetele läinud. Seal Ed. Kosta külastas kohalikku uraadnikku, teatades, et tema hobune ära varastatud. Hobuse otsimisel minnes Aravetelt veidi eemale, tulistati äkitselt teadmata kelle poolt hobuse otsimist toimetavat uraadnikku, millise tulistamise järele Ed. Kosta ise ära jooksis. Kahtlus tulistamises langes kohe Hans Puksile, kuna Ed. Kostat sellele kaasaaitamises kahtlustati.

Oleks politseivõimud ära tunnud kirikus asetlejätnud „rahurikkumise“ süüteo harutamisel kohturuumis viibiva Ed. Kosta, oleks viimasele see kohtuistung kujunenud vabadusega ja võib olla ka isegi eluga jumalagajatu istungiks. Kuid Ed. Kostal end ühes kui teises kohas varjates õnnestus tabamisest kõrvale hoiduda kuni 1906 a. sügiseni, mil ta Venemaale siirdus ja sinna lõplikult elama asus.

Traagilisemaks muutus aga Ed. Kosta kaaslane Hans Puksi saatus. Viimane tabati Ambla vallas ja paigutati kohaliku politsei arestikambri. Sealt põgenes küll H. Puks ära, kuid tabati kohe põgenemisel, kusjuures tabamisel veel käsi püssitäägiga läbi torgati. Et põgenemine enam ei saaks korduda, saadeti H. Puks Tallinna vanglasse. Teda süüdistati peale Aravete uraadniku laskmise veel valitsusevastase agitatsiooni pärast ja lasti Tallinnas maha. Omaksed, kes laiba Rahumäe kalmistule matsid, ehtisid tema kalmu iga aasta demonstratiivselt punaste pärgadega ja lintidega.

Mahalaskmise osaliseks oleks saanud ka Ambla kaupmees August Roost, kes küll streike ega vastuhakkamisi ei õhutanud, vaid inimestel ainult oma raha riiklikest pankadest ja hoiukassadest välja võtta soovi-

tas, et võib olla variseb riigi isevalitsuslik kord kokku ja rahvas jääb pankades ja kassades hoitavast rahast selle tõttu ilma. Sarnane „soovitus“ arvati aga A. Roostile surmasüüks, kuid maha lasta teda siiski ei juletud, sest et Käravete mõisaomanik temale ostetud poekaupade eest üle 300 rubla võlgnes. A. Roosti maha lastes oleks võinud arvamine tekkida, et mõisnik karistussalke isegi oma võlausaldajast lahtisaamiseks kasutab. Kui parun Tiesenhausen hiljem oma võla Roostile ära tasus, siis lõpetas ta ühtlasi ka igasuguse vahekorra kaupmehega. Enam ei tõstnud ta oma jalga üle Roosti kaupluse läve.

17. jaan. anti sõjakohtu poolt ihunuhtlusena Rava kooliõpetajale E. Alabertile 15 hoopi ja vallandati ta ühtlasi õpetaja ametist, kõik ainult sellepärast, et tema juurest üks ajalehe „Edasi“ number leiti, millist ajalehe numbrit E. Alabert rahvale ette olevat lugenud.

Samal päeval said Rava mõisaomaniku parun Arnold Stackelbergi kaebusel ihunuhtlusena 25 hoopi veel kaks Vistla küla peremeest, kes teistele talumeestele soovitanud parunilt rendi alandamist paluma minna. Karistussalkade poolt tagaotsitavaks osutus veel Tamsalu-Uudeküla kooliõpetaja. 2. jaan. teda taga otsides purustas salk madruseid koolimaja ukсед ja aknad, samuti õpetaja korteri sisseseade. See oli nagu kättetasu selle eest, et kooliõpetajat ennast ei leitud.

Eriti tagaotsitavaks osutus ka Juhan Võrk, nimelt rahvakoosolekuist osavõtmise ja neil koosolekuil mõisnike vastaste kõnede pidamise pärast. Peale selle võttis J. Võrk osa rahvakoosoleku poolt valitud saadikuna kongressist, missiguste kongresse saadikud hiljem üldiselt kõik mõisnike ja karistussalkade tagaotmise osaliseks said. Lõpuks oli J. Võrk vihatud veel teravate ütelnuste ja mahlakate pilgete pärast, mis eriti valusalt riivasid kohalikke kõrke ametnikke, mõisnikke ja teisi võimumehi.

Kunagi peatunud Lehtse jaamas sõjaväe eshelon. Võrk perronil seistes hõiganud: „Keda teie nüüd jälle tapma lähete?“ Sellane ütelnus viis ta aga jalamaid Otto Hinzenbergi aida alla redusse, kus ta põhjalikult järele mõtlemata pidi öeldud sõnade kurba tähendust.

Teine kord küsinud J. Vörk jälle Lehtse parun H.-Huenelt: „Mina olin redus Hinzenbergi aida all, kuhu alla sina nüüd lähed?“ (Oodati nimelt „mustasaja” peatset tulekut, kes rahva arvates mõisasad pidi põletama ja mõisnikke tapma).

Arusaadav, et J. Vörgul sarnase esinemise, eriti aga sarnaste väljenduste pärast ei mõisnikelt ega ka karistussalkadelt vähematki halastust ega armuandmist loota polnud ja temal nende tabamise eest hoolega varjata tuli; see varjamine õnnestuski Vörgul, kuigi sageli suurte raskustega.

Kõrvalhoides karistussalkade eest peatanud J. Vörk aegajalt Lehtses kaupmees O. Hinzenbergi juures. See peljupaik saanud aga valitsusevõimudele teatavaks, mille tõttu otsustatud Vörku Hinzenbergi juurest tabada. Kord kui Vörk jällegi Hinzenbergi külasthanud, ilmunudki majja salk soldateid. Vörk viibinud parajasti kaupluse ruumis, juteldes ümbruskonna külameestega. Salka juhtiv ohvitser jäänud ise osa soldatitega välja, et juhul, kui Vörk peaks majast väljuma võimalik oleks teda ära tunda ja tema põgenemist ära hoida.

Kauplusse saadetud soldatid ise Vörku pole tundnud, mille tõttu temalt eneselt majas varjamise kohta andmeid hakanud pärima. Vörk juhatanud soldatid Hinzenbergi teistesse ruumidesse, ise aga pagunud kaupluses oleva luugi kaudu keldrisse, kus kaubakastide ja tünnide vahele enese hoolikalt ära peitnud. Kuna keldrisse soldatid otsima ei läinud, siis oma külmavereuse ja tasakaalukuse läbi suutis tagaotsitav ennast otse imekombel päästa.

Teinekord pidi J. Vörk tagaotsijate kätte sattuma Lehtse meiereis, kuid siingi päästis tema leidlikkus. Maja piiravate ja sissetungivate soldatite eest puges ta lihtsalt meiereis asuvasse veetünni, kuhu keegi ei taibanud pilku heita.

Mõisnike ja teiste võimutsejate ironiseerimise ning pilkamise, samuti neile valusa tõe näkku paiskamise läbi võitis Vörk kogu rahva südamed. Vörk muutus otse legendaarseks isikuks, kelle kohta rahvasuu igasuguseid karistussalkade küüsisst pääsmise juhuesid ja võimalusi

looned, mida Võrk ise kunagi pole kasutanud. Need pääsmisjuhused peale eel nimetatute osutuvad kõik uskumatudeks, sageli otse muinasjutulisteks. Alul püüdis J. Võrk ennast tagaotsijate eest varjata kodumaal, kuid hiljem siirdus ta Venemaale.

Juhan Võrgu tagaotsimiste ja põgenemistega on aga tihedas seoses Ambla vallavanema poja Joosep Groomanni kinni võtmine ja mahalaskmine. Võrk oli kord põgenemisel oma kaks jahi püssi Joosep Groomanni kätte hoiule annud. Kuna korraldus oli tehtud kõikide laskeriistade teatud tähtpäevaks valitsusvõimudele ära andmiseks, siis Võrk, et ära hoida Groomanni karistuse alla sattumist, lubas enne seda tähtaega püssid ise ära viia. Kuid enne veel kui laskeriistade äraandmise tähtaeg lõppes, pandi J. Groomanni juures toime läbiotsimine. Et Võrk ei olnud jõudnud ega teadnudki veel nii ruttu oma püsse Groomanni juurest ära viia, siis loomulikult need saadi viimase juurest kätte. Kuigi laskeriistade äraandmiseks küllaldaselt veel aega oli, võeti J. Groomann kaasa, vihatud ja taga otsitava J. Võrgu püsside varjamise pärast.

See püsside varjamine arvati J. Groomannile surmasüüks, mistõttu ta mahalaskmisele määrati. Tõendatakse, et Groomanni juures püsside leidmiseks läbiotsimise toime panemine sündinud Lehtse paruni Hoyningen-Huene nõudmisel, kellele vallakirjutaja Ad. Pohla teatanud Võrgu püsside asukoha.

Peale J. Groomanni kinnivõtmist, mis 15. jaan. sündis, peeti mõni päev hiljem Ambla politseiülemas majas sõjakohtu istung, et otsustada kinnivõetu saatust. Kohtuistungil usutlefi J. Groomanni, et viimane kohtule teatavaks teeks J. Võrgu peidukohta. Sel puhul lubati usutletavale isegi elu kinkida. Kui aga Groomann peidukohta siiski välja ei annud, mida ta vast isegi ei teadnud, otsustatigi maha lasta. See otsus väljendus järgmistes sõnades: „Maha lasta, teistele hirmuks!“

J. Groomanni kohta surmaotsuse tegemist põhjustasid veel teisedki asjaolud, nimelt jahipidamine mõisametsades. Kuna küttimine mõisnikele ei meeldinud, pealegi mõisamaaalal, kus see täielikult keelatud oli, siis kõik kirglikud kütid, eriti aga salakütid, pidid 1905. a.

sageli ilma muu süüta, oma elu poliitilise tapatalgu ohvriks tooma. J. Groomanni kohta ütles isegi Ambla õpetaja J. Villberg tema naisele peale G. mahalaskmist, et: „eks ta olnud ikka tõesti üks suur põdrakütt.“

Joosep Groomanni surmaotsuse teadasaamise järele kohe tema isa — Ambla vallavanem, sõitis ühes ühe kohaliku eestkostjaga Tallinna kindralkuberneri juure — pojale armu paluma. Kuberner, isa härdameelseid palveid kuulates, lõpuks nõustuski tema pojale armuandmisega, kuid et viimase üleastumised enam ei korduks, nõudis kindlustuseks 3000 rubla. Kas see summa rahas ära tasuti või lepidi muul viisil antud kindlustusega, kuid armuandmise telegrammi saatis kuberner siiski kohe välja.

See armuandmise telegramm jõudis küll kuni Lehtseni, kuid mitte kaugemale. Lehtse parun Hoyningenhüene, kes oli Groomanni juures läbiotsimise toimetamise ja ühtlasi ka tema mahalaskmise kategoorilisemaks nõudjaks, ettenägelik olles sellise telegrammi saabumises, oli korralduse teinud Lehtse jaamaülemale J. Pormannile, et see telegrammi senikaua Lehtses kinni peaks (kuni Amblas J. Groomann maha lastakse.*)

Nii langeski J. Groomann 19. jaan. mõisnike toore vägivald ja alatule võttele ilmsüütu ohvrina. Tema mahalaskmine toimus vallamaja lähedal suure rahvahulga juuresolekul. Küll palus veel kohaloleva rahva nimel kohalik tegelane K. Inglit mahalaskmist senikauaks edasi lükata kuni rahva poolt ühine armuandmise palve keisrile esitatakse. Otsuse täitmise juures viibiv Kuksema noorparun Schilling tõlkis selle sooviavalduse karistusalka juhtivale ohvitserile Aljuninile, nagu oleks otsuse

*) J. Pormann pidaski H. Hüene soovil armuandmise telegrammi kinni. J. Pormanni iseloomustatakse kui uhket ja upsakat ja halastamatut ametnikku, kes alaliselt terroriseeris teenijaskonda ebaviisaka käitumise, piiramatu häbematuse ja hoolimatusega. Seepärast ta omaski palju vihavaenlasi, kes igal soodsal juhul püüdsid lühendada ta „saatanast seatud“ maist olemist. Üks, kes tema eluküünla peaaegu oleks kustutanud (kuid õnnetumal kombel suurekaliibrilise tinakuuli hoopis habemesse lasi) oli Ado Pelt. Viimane tabati 1907. a. Kehras ja hukati.

täitmise edasilükkamist palutud ainult ööpäevaks, kuid viimane ütles ära kategooriliselt isegi ööpäevasest otsuse täitmisega viivitamisest. Kui K. Inglit lõpuks otsuse täideviijatele sõnas, et otsuse täitmise edasilükkamist rahvas valmis isegi põlvili paluma, langesidki inimesed seda märkust kuuldes juba ise põlvili.

Kuid mõisnikkude kui ka karistussalga juhtide verejanulised südamed ei tunnud vähematki halastust, ei saanud liigutatud isegi ümberringi põlvitavast rahsvast. Igatseti uute inimelude järele, sest otsuse täideviimise juures viibiv Kuksema noorparun lausus: „Peaks veel Võrgu kätte saama.“

27. jaan. toimus Amblas mahalastud J. Groomanni matmine. Kohalik kirik oli sel puhul rahvast tungil täis, kuid kalmu juure, isegi mitte kalmistule ei lastud kedagi, väljaarvatud mulda sängitatava lähemad sugulased ja sõbrad.

J. Groomanni kalmule Ambla kalmistul püstitati rist pealkirjaga „Issand ole mulle käemeheks, sest mulle tehakse liiga.“ Risti pealkiri paistis koguduse õpetajale L. Villbergile ja valitsusvõimudele liiq väljakutsuvana, kes J. Groomanni isalt sellise pealkirja kõrvaldamist nõudsid, seletusega, et kellelegi ülekohut polevat tehtud. J. Groomanni isa nõustus risti pealkirja kustutamisega vaid siis, kui leidub võim, kes sellisele pealkirjale vastava salmi ka piiblist maha kustutab. Et sarnast võimu ei leidnud kes oleks suutnud piibli üksikuid osi muuta ja kustutada, siis jäi püsima ka ristile kirjutatud pealkiri kui piiblisalm. Seesuguse pealkirjaga rist ehiv Ambla kalmistut veel tänapäevgi.

Karistussalkade tegevus viis rahva meeleheitele.

Mõisnike ja karistussalkade mõrtsukalik talitusviis tekitas rahva keskel suurt ärevust ja hirmu. Kui varemalt „mustasaja“ kohta levitatud hirmu ja õuduse juttudega rahva meeled pinevile olid kistud, siis karistussalkade ajajärk, mil talust tallu sõitvad soldatid vangista-

sid, peksid ja hukkasid kõiki, kes mõisnikega vastollu olid sattunud, viis paljud otse meeleehteile.

1905. a. jõulupühad olid ühtlasi kurbuse pühad. Rahupühadele omaselt seisis küll liikumine maanteedel, vaikselt seisid taludki lumiste väljade ja metsade keskel. Ilmgi oli rahupühade kohaselt vaikne, kuid . . . taevast kattis tihe hall pilv, mis otse tinaraskena lasus maa peal.

Kõikjal asetleidvad purustamised, hirmuteod, vägi-vald, häbistava ihunuhtluse jagamine, surmamised . . . need ei sisendanud hetkekski rahupühade meeleeolu. Isegi lastelt taheti röövida tavaline jõulurõõm ja nagu karistuseks vanemate tegude pärast püüti Ambla kirikumõisas traditsiooniline vaeslaste jõulupuu korraldamata jätta, ettekäändega, et jõulupuu korraldajad-mõisnikud mässajate eest ära olevat põgenenud.

Kuid rahvas, kohapealsete tegelaste algatusel, otsustas näidata, et nemad kaugeltki mõisnikest nii olevad pole ja nad ka ise, täiesti oma algatusel ja korraldusel, vaeslaste jõulupuid korraldada oskavad ning suudavad. Alustatigi lastele kingituseks mitmesuguste asjade ja maiustuste kogumist. Saadi kokku rohkesti iga-suguseid annetusi, mis kõik kohaliku kirikuõpetaja J. Villbergi juure — kirikumõisa viia otsustati.

Kirikumõisas said aga annetusi viijad tegelased eesotsas pr. Roostiga tublisti pahandatud kui neile juureastudes õpetaja proua õde tähendas, et: „nüüd võime rahulikult magada, sest et kaitsjad kohale jõudnud.“ Kuna kaitsjate all mõeldud oli just karistussalku, siis pr. Roost seletas, et karistussalgad olevat ju rahva rahu täielikult riisunud ja paljudki otse meeleehteile viinud — kus siin siis nüüd see kaitsmine ja julgeoleku kindlustamine.

Jõulupuu korraldati kirikumõisas aga siiski, hoolimata korraldajatele ebasüüdsate väljenduste valusalt näkku paiskamisest. Ja see jõulupuu ei osutunud sugugi halvemaks, annetused kaugeltki mitte väiksemateks kui varematel aastatel mõisnike poolt korraldatud jõulupuudel.

Kui 1905. a. lõpul saabunud karistussalgad koosnesid just madrustest, siis järgneva aasta jaanuaris mereväelased asendati jalgväelastega. Jaanuari lõpul kutsuti

aga ka viimased kõigist mõisatest ära. Ehk küll mõisatesse enam uusi karistussalku asemele ei saadetud, jäid karistussalgad Tapal aga siiski veel kohale, kust neid tarviduse korral ka valdadesse käsutati. Tapa osutus karistussakade keskkohaks isegi Kesk- ja Lõuna-Järvamaa jaoks.

Kuigi mõisatest karistussalkade ärakutsumise järele soldateid enam nii sagedasti ringi liikumas polnud näha, ei suutnud rahva meeled rahuneda ega ärevus kaduda veel niipea. Rahutused ja tagakiusamine olid inimesed muutnud umbusklikuks, araks ja kartlikuks isegi riigivolikogu valimiste vastu. Ei juletud naljalt üles anda nimesid isegi riigivolikogu valijate nimekirjade koostamiseks. Ei leitud ka küllalt kohaseid saadikuidki, kuna tähtsamaid tegelasi kas vanglates kinni hoiti või oldi need kinni võtmise ja mahalaskmise kartusel redusse aetud.

Tegelikult ei tähendanudki karistussalkade mõisatest ära kutsumine veel mitte sõjaväelise surve ja kontrolli alt vabanemist, ja sõjakohtute tegevuse lõpetamist. Ühe või teise arusaamatuse lahendamiseks või korralduste täitmise kontrollimiseks tuli talupoegadel sageli karistussalka Tapalt kohapealsetesse mõisatesse ja siit tagasi küüditada. Maksvusel oli ju veel sõjaseadus ja see juba enesest mõjus luupainajalikult.

Et rahva käest isegi jahipidamise ja selle kaudu ka ühtlasi enesekaitse otstarvet täitvat laskeriistad ära korjati, siis selle mõjul suurenes kuritegevus. Murdvargusi ja kallaletunge tuli ette otse päise päeva ajal. nii lõhkusid näiteks veebruaris 3 isikut Linnapea mõisatöölise ühiselamu aknad, hoolimata juurerutanud inimeste keelust. Nende kahtlaste isikute tagaajamisel sai mõisatööliline Lents noaga elukardetavalt haavata.

Palju segadust sünnitas ka viinapoodide — monopolide sulgemine. Kuna 1905. a. lõpukuudel karta oli monopolide lõhkumist ja talupoegi käsutati monopole valvama, siis et sarnasest kohustuse kandmisest vabuneda, paljudeski kohtades esineti monopolide sulgemise ja neist viina ära viimise palvega. Nõmküla vallas paluti isegi Tamsalus asuva „Orava“ kõrtsi sulgemist, milleks kohalik valla täiskogu ka palvega vastava mõisa-

valitsuse poole pöördus. Mõisavalitsuse poolt rahuldatigi see palve, nimelt 1905. a. novembris.

Ambla monopol oli suletud 1905. a. detsembrist kuni järgneva aasta jaanuari lõpuni. Ajal, mil monopol suletud oli, hakkas rahvas aga rohkesti eetrit (liikvat) tarvitama.

Valitsusvõimud kartsid, et suuremate rahvakogumiste puhul rahvas rohke eetri tarvitamise mõjul märatsema ja kordarikkuma hakkab, mille ärahoidmiseks siis muudugi sõjaväelasi korrapidajaiks kohale saadeti. Nii saadeti näiteks 28. veebr., mil Amblas teist päeva laata peeti ja laadalisel sel päeval monopoli kinnioleku tõttu rohkesti eetrit jõid, lisaks harilikkudele laadakubjastele Tapalt korrapidajaiks veel 30 madrust. Viimased pidid laadalisel kella 5 ajal laiali ajama. Et aga ilm erakorraliselt halvaks muutus, siis lahkusid laadalisel Amblast juba varem kindlaks määratud kellaaega.

Maksuvõlgade sissenõudmine ja kurjategijate Siberisse määramine.

1. veebr. toimetati Paide kreisi sõjaülema käsul võlgu jäänud maksude vastuvõtmist. Kuna mõnelgi võlgu jäänud maksude kogusumma üle 100 rubla tõusis, siis tasumine sünnitas tõsiseid raskusi. Kuid et kõiki tähtajaks maksuvõlgade mittetasujaid, olgu valla-, kiriku-, adra-, jaama- või rendimaksude võlglasi, sõjaseaduse põhjal kohtuga ähvardati ja nende varandused arestida lubati, siis karistuse ja muude sekelduste kartusel oli maksumaksjate tung niivõrd suur, et ainsama päeva jooksul kõiki makse korraga vastu võtta ei suudetud.

Kõik maksuvõlgad omi võlge nõutud tähtajaks tasuda ei suutnud, ent neile pikendati maksutähtaega kuni 20. veebruarini.

18. veebr. peeti Ambla valla täiskogu koosolekut — sõjakohtu nõudel. Sel koosolekul tuli täiskogul kindlaks määrata kõik suuremad kurjategijad, keda sõjakohus administratiiv korras Siberisse pidi saatma. Väljasaatmise osaliseks määraski täiskogu 6 kurjategijat.

Talurahva mässumeelsuses kahtluhtamine kestis veel rahutuste järelaastail. Ühel järelaastal, mil Amblasse

oodati kubeneri ja viimase vastuvõtuks mõisnike poolt hoogsalt ettevalmistusi tehti, leidis Lehtse mõisa omanik H.-Huene Amblast jälle ühe sellase ja paljukardatud „revolutsionääri“, nimelt kohaliku apteekri sulase.

Kubeneri saabumise päeval, mil mõisnike meeled ootamisest pinevil, ilmus kubeneri asemel aleviku vahele puukoormaga nimetatud apteekri sulane. Mehe koorem oli aga niivõrd halvasti laotud, et sellest paar halgu välja kukkusid otse oodatava kubeneri sõiduteele. Seda nähes käsutas parun Huene meest puuhalgusid teelt koristama, kuid see ei teinud paruni käsust välja ja sõitis rahulikult edasi. Puuhalud koristas alles üks möödaruttav eidekene, kes kubeneri „teetasandajana“ need puuhalud omale sai. Parunihärra käsku mittetäitvas sulases arvas H. Huene nägevat „kindla revolutsionääri“.

Revolutsioonilise liikumise kaudu siiski teatud soodustusi saades, nimelt emakeelsete koolide asutamise alal, hakati 1906. a. lõpul ka Amblas emakeelse kooli asutamist organiseerima. Kooli ellukutsumisel toetuse saamiseks pöörasid asja algatajad ka ümbruskonna mõisnike poole. Kooli asutamiseks kokku kutsutud rahvakoosolekul tähendas aga mõisnikkude asemikuna Albu mõisa valitseja Karlson, et mõisnikud muidu küll kooli asutamist toetaksid, aga nad kahtlevad, kas kool mõisatele mitte aidauste lõhkujaid ja hobusevargaid ei kasvata.

Sarnase terava ja talurahva hariduspüüdeid mõnitavale väljendusele vastasid August Roost ja August Lubi, et igale peaks juba enesest selge olema, et kool ja haridus maale ja rahvale mitte röövleid, vaid ausaid ja tulutoovaid inimesi annab.

Selle ajaliku seletusega ei rahuldunud ometi mõisnikud, vaid nõudsid kooli toetamise vastutasuna omale selle valitsemisel nii suuri õigusi, mis seltsile täiesti vastuvõtmatuteks osutusid ja mõisnikkude toetusest üldse loobuma sundisid.

Kuigi 1905. a. jõuluaegsed läbielamused inimhingi küllalt olid vapustanud ja piinanud, püüdsid mõisnikud ka veel järgnevate jõulupühade ajal (1906. a.) rahupühade meeoleolu ja tekkinud pühalikku hardust ning rahu hävitada. Ühe kohaliku mõisniku poolt jagati nimetatud jõulute esimesel pühal Ambla kirikuplatsil helde käega

hirmutavaid „mustasaja“ proklamatsioone. Omale alluvaile talupoegadele ja mõisatöölistele oli parun igäühele sarnase lendlehe „jõulukingiks“ juba varem koju lasknud viia.

Lendlehes mainiti muuseas, et eestlased olevat möödunud aastal „respublikat“ tahtnud, mida aga Saksa riik oma külje all ei oleks sallinud, pealegi „oma vana pinna peal“. Lendlehe lõpus teatati rahva hirmutamiseks, et see „respublika“ igatsemine olevat põhjustanud üldise protokollu ja ettekande koostamise kohaliku ülemuse poolt, missugune ettekanne nüüd kindralkubernerile esitatavat.

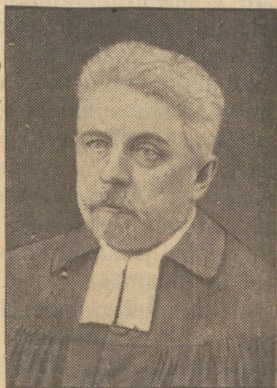
Nähes, et elujärje parandamise katsed mingisuguseid tulemusi ei annud, vaid seisukord endiselt raskena edasi kestis, hakati välja rändama. Eeskätt rändasid välja maata inimesed, mõisatöölised ja rentnikud, kes mässumeelseteks kahtlustatudena kas töölt vallandati või jälle kohtadelt minema kihutati. Väljarändamishimulisi meelitas kõige rohkem Siber, väiksemal määral aga ka Austraalia ja teised maad. Koigis, Einmannis ja Uudeküläs, kus 1907. a. lõpul väljarändajaist moodustati isegi 50 liikmeline salk.

Ambla kirikuõpetaja Joh. Villberg mõisnikkude ja karistussalkade käsilane.

1905. a. revolutsiooni keeris, mis mõisnikud talurahva mahalaskmisel, piinamisel ja peksmisel nähtud verest otse joovastusse, talurahva enese aga meelegaheitele viis, avas võimaluse näha paljusid kirikuõpetajaid nende varjamata valguses — revolutsiooni ja mässu mahasurujatena ja talurahva tagakiusajatena.

Paljud kirikuõpetajaid on talurahva mahalaskmisi ja piinamisi teatud naudinguga ja mõnutundega pealt vaadanud. Leidus õpetajaid, kes sarnastest meelepärastest naudingutest — vaatepiltidest ise joovastusse sattudes ka oma leeriõpilasi või jälle teenijaid tapatalguid pealtvaatama käsutasid. Teised kirikuõpetajad pidasid jälle muul viisil oma ülevõimu ja mõisnike poolehoidu väljendada.

Ei ole siis imestada, et rahva seas sarnaste kirikuõpetajate vastu umbusk tekkis ja kirikutesse üldse minna ei juletud. Kuna need kirikuõpetajad, okupatsiooni päevil uuesti maskeerimatult esinesid, siis paljudeski kogudustes on lõhe kiriku ja rahva vahele veel tänapäevani püsima jäänud.

Pastor Johannes Theodor Willberg.

1905. a. arhiiv, mille andmed rikkaliku koguna tulevastele põlvedele päranduseks ja üksikasjalikumaks arutamiseks ning hindamiseks jäävad, sisaldab ka Ambla kiriku ja selle õpetaja Johannes Villberg'i kohta rohkesti andmeid. Neist andmeist selgub, et samuti nagu paljudeski teistes kirikutes, ka Amblagi kiriku õilsat ülesannet on rüvetatud rahvavaenuliste sihtide taotlemiseks. Veelgi rohkem, Ambla õpetaja Joh. Villberg ise, kui rahu ja armuõpetuse kuulutajaks seatud isik, on rahva paremaid poegi püüdnud toorele, vägivaldsete ja verejanuliste vaenlaste kätte toimetada.

1905. a. lõpul ja 1906. a. alul, mil rahvas juba isegi sagedasti tapatalgude korraldamise tõttu meelega oli viidud, õpetaja J. Villberg selle asemel, et rahvast lohutada ja trööstida, heitis aga sageli pühakirja tõekspidamised ja troostisõnad täiesti kõrvale ja asus koguduse kõige ägedamale kurjustamisele, riidlemisele ja

nõrmutamisele. Jutlustest paistis välja, nagu oleks kogu Ambla alevik tol ajal mässajate poolt igast küljest sisse piiratud. Tundes end pahandatud ja otse laimatud, paljudki hakkasid kirikut boikoteerima.

Eriti suureks muutus nurin kiriku ja selle juhtide vastu, kui piiblipühäl — 18. sept. 1905. a. mingisuguste, ainult mõisnike täpselt teada olevate „rahatuste“ ja „mässu“ ärahojdmiseks või mahasurumiseks kiriku eestseisja Lehtse mõisa paruni Hoyningen-Huene poolt ja juhatusel selleks päevaks kiriku juure kaitsevägi organiseeriti. „Väeteenistusse“ oli kutsutud ja võetud kõik kihelkonna võõrmündrid, metsavahid, ustavamad mõisateenijad, isegi mõisa seakarjased oma abilistega. Kirikuvõõrmündrid, ametiristid kaelas, piirasid koos metsavahtidega paruni enese juhatusel kirikut või valvasid kirikuustel, kuna muu kaitsevägi salamahti kirikusse oli paigutatud kirikusvõibijaid valvama. Isegi politseiametnikke võis selle „salaluure“ teenistuses ja käsutuses näha.

Öeldakse: „Iseäralik piinlik tunne oli näha, kuidas meie saksad õpetajaga eesotsas „mässu“ vastu ette olid vamlustatud kuigi rahatustest ja meelevaldustest enestest kusagil vähematki märgata polnud. Rahvas oli sama rahulik kui alati. Õigustatult küsiti: „mis oli küll sarnase kaitseväge organiseerimise ja kirikupiiramise eesmärk, ajal, mil kogu kihelkonna rahva hulgas mingisugust mässumõtet ega vähematki ärevust märgata polnud. Ometi oleks õpetaja Joh. Villberg kui hingekarjane teadma pidanud oma koguduse poliitilist meelsust, et kohalistel suurprovokaatoritel ja rahva sihilikkudel mässajaiks tembel-dajail oma kogudust mitte alatult mõnitada lasta, mis rahva keskel just viha ja vaenulikkust tekitas.

Püütakse tõendada küll, et õpetaja Joh. Villberg, kui parun H. Huene temale teatanud, et sel päeval midagi nüüd karta polevat, kuna metsavahid püssidega kohal, öelnud olevat, et tema sarnase „kaitseväge“ vahel kirikusse ei minevat, kuid eeltoodust ei ole küll õpetaja sarnast protestivaimu vähemalgi määral märgata.

Veel rohkem: see mõisnike üleolek, upsakus, kõrkus ja võimutsemine feidis isegi õpetaja Joh. Villbergi poolt õigustamist ja heakskiitmist. Otse avalikult väljendati kantslist sellaseid mõtteid, et talupojal ei tohi olla vähe-

matki õigust nurisemiseks, uuenduste nõudmiseks ja vabaduse ihkamiseks. Tema kohuseks pidi olema tõrkumata mõisniku sõnakuulmine, orjalikult töö tegemine ja seejuures enese sõimata ning peksta laskmine.

Kõige ebaõiglasemana tundus aga õpetaja poolt rahva parastamine, viimasele osaks langenud kõige rängemal ja rõhuvamal kannatuste ajajärgul. Õpetajale näis see rahva kannatamine isegi liialt väiksena, nii et ta 1. jaan. 1906. a. oma kantslikõnes pajatas: „Vähe on see karistus, mis teile antud, raud piitsaga vaja see metsaline oma puuri tagasi ajada.“ Isegi mõisnikud olid armulised, jättes näiteks 17. märtsil 1906. a. Albu vallamaja juure ihunuhtluse saamiseks käsutatud talupojad nuhtlemata.

Õpetaja nägi aga kõikjal ikka ja jälle ainult mäsajaid, „punaseid“, isegi „liiga punaseid“. Vabameelsus, elujärje ja riigivalitsemise parandamise nõudmine, see pidi osutama jumalavastaseks teoks.

7. mail 1906. a. kirikus jutlustades pajatas ta sellepärast: „Mis vabadust teie nõuate, kas apostlid enne vabadust nõudma õpetasid? Nemad käskisid veel, et orjad kuulaku oma isandate sõnu, olgu isand hea ehk kuri. Teie tahate nüüd ise riigivalitsusele abiks olla, teie orjad ja lükkate isandad riigivolikogust kõrvale, aga oodake! Jumal saab seda teile kätte tasuma, et nõnda teete! Teadke, kes ülemate vastu paneb (vist sakste vastu. — Toim.), see paneb ka Jumala vastu!“ Veel kurjustas õpetaja, et teenijad ei pidavat enam sõna kuulama ja kogu maailm olevat lausa hukas.

Kuid õpetaja aktiivsus ei piirdunud mitte üksi sõnadega, vaid avaldus isegi tegudes. Kui 1905. a. jõulupühade ajal karistussalk Imastu noorkrahvi Rehbinderi juhatusel Lehtse paruni H. Huene viha alla sattunud ja selle tõttu mahalaskmisele määratud Tapa — Rauakõrve küla „Laasto“ talu omanikku G. Tamme tabada ei saanud, kuna viimane enne tabamist karistussalga eest ära põgeneda suutis, siis õpetaja J. Villberg asus G. Tamme põgemiskoha kindlaksmääramisele. Selleks usutles ta mitmel korral G. Tamme perekonnaliikmeid — naist ja emat, sõitis selleks isegi Amblast Rauakõrve külla.

Sarnaseks karistussalkade ja mõisnike käsilaseks tundis õp. J. Villberg enese kutsutud olevat ainult sellepärast, et G. Tammea rahutute aegade möödumise järele kohates, hurjutas ta viimast õige ägedalt, miks see ennast karistussalkade poolt tabada ja surmata polevat lasknud; milline surm G. Tammele „õndsaks surmaks“ oleks pidanud olema.

Ja ka mõisnike vägivald ja terrori ohvrina ilmsüütult langenud Joosep Groomanni lesele ei leidnud õpetaja muid troostisõnu, kui tema mehe „põdrakütiks“ nimetamist. Sarnaste väljendustega nagu J. Groomanni jänesekütt, „kes meil nüüd enam jäneseid laseb“ jne., on õpetaja esinenud ka teiste kogudusliikmete ees.

Kui rahvahulkades surma ja hukatust külvati, inimesid hävitati, inimhulgad meeleheitele viidi, siis kirikumõisas tänati kõige selle pärast Jumalat. See osutus kõige jämedamaks ja alatumaks jõulute kui rahupühade mõiste ja tähenduse ignoreerimiseks.

Vastolud rahva ja hingekarjase vahel, kes oma koguduse kõige traagilisemal silmapilgul unustusse oli jätanud, süvendasid umbusaldust ja põlgust rahva seas. Kulutulena levis rahvahulgas kuulujutt, et kirik olevat mineeritud ja mõisnikud, koos kirikuõpetajaga, ainult soodsat silmapilku ootavat, et kirikut ühes rahvaga õhku lasta.

(1905 a. jõulu eel levitati rahva hulgas selle kohta koostatud lendlehti. Neis lendlehtedes, mis kandsid pealkirja „Hoiatus!“ jutustati.

„Jutud on liikumas, et Ambla kiriku kassast 2000 rubla raha puudu olla. Kuhu see raha jäi? Räägitakse, et mõisnikud ja kirikuõpetaja olla selle raha üheskoos ära võtnud ning dünamiiti ja püssirohtu ostnud, seda kiriku müüride ja põranda alla pannud, et siis ühel pühapäeval kirikut kõige rahvaga õhku lasta. See võib vahest ka tõsi olla. Mõisnikud, kirikuhärrad ja muud saksasugust ülemad on talurahva peale vihased, sellepärast et nad omale uusi, täielikke inimese õigusi nõudma hakkavad jne. Sellepärast oleks igatahes ettevaatust vaja, et usklik Ambla kogudus oma hoolsa kirikuskäimisega mitte õnnetuse sisse ei sattu või ehk surmaga ei saa. Olgu need sõnad kirikuskäijatele hoiatuseks“.

Sarnased alusetud „hoiatused“ leidsid rahva hulgas just sellepärast uskumist, et õpetaja tõepoolest ennast kõige paremas valguses paista ei lasknud. Kirikuskännimine vähenes igatahes tunduvalt.

Isegi hiljem — 1906 a. sügisel, mil rahutuste üksikasjad ja põhjused õpetaja Joh. Villbergile juba selged oleks pidanud olema, jätkas ta endiselt talurahva ja nende hulgast võrsunud agaramate tegelaste mässajajaks tembeldamist. Kui nimetatud sügisel Tapa tuletõrje oma aastapäeva pühitses ja kohale olid saabunud ka Voldi tuletõrje esindajad, esitas õp. J. Villberg, kes ka aastapäeva pühitsemisest osa võttis, peolauas voldilastele küsimuse, et kas nende pool ka mässajaid olevat. Kui need seletasid, et neil mässajaid ei olevat leidunud ega leidugi, kuna neil rahvas seaduslikul alusel oma asju ajavat ja elujärge parandavat, sähvas õpetaja vahele: „No, aga seal elab see Tõnisson ja see on peakihutaja“.

Kuigi voldilased õpetajale pikemalt selgitasid Liivimaa-Eesti olusid, jäi see ikkagi oma arvamies juure ega lasknud ennast isikut mässajateks tembeldamise alal eksitada. Samal ajal kui õp. Joh. Villberg Jaan Tõnissoni „mässajaks ja peakihutajaks“ tembeldas, pahempoolsed omakorda hurjutasid ja tembeldasid teda aga kiriklaseks.

Õpetaja Joh. Villbergi suhtumine talurahva uuenuduspüüdliku ja elujärje parandusliku liikumise vastu vaenulisel kujul tekitas seda rohkem nurinat ja pahameelt, et ta ise talurahva hulgast — mõisatöölise perekonnast võrsunud.

Õpetaja aktiivsus ja rahvaalgatuslikke ettevõtteid mõnitavad öeldised raugesid alles pikema aja järelaastate jooksul peale 1905 a. liikumist, et uuesti väljenduda maailmasõja ja okupatsiooni päivil.

Hind 1 kroon.

A
8599

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 01047819 8